

Borut Toškan

Domače govedo v romaniziranem jugovzhodnoalpskem prostoru: arheozoološki pogled

Zanimanje za živalske ostanke iz preteklosti ima na Slovenskem razmeroma dolgo tradicijo. Posamezna poročila o najdbah fosilnih kosti so znana že s konca 18. in iz začetka 19. stoletja.¹ Zgolj nekaj desetletij kasneje, ko so bila organizirana prva prava arheološka izkopavanja na naših tleh, je ob tem pridobljena favna že postajala predmet ambicioznejših znanstvenih raziskav.² Gre za v marsičem pionirska dela iz časa, ko se je v luči prvih pravih arheozooloških objav³ zavedanje o kulturno-historičnem pomenu kosti z arheoloških najdišč pravzaprav šele začelo prebujati.

V obdobju po drugi svetovni vojni se je število sondiranj in izkopavanj znatno povečalo, to pa se je odražalo tudi v vse številčnejših študijah živalskih ostankov. V ospredju so bili predvsem paleolitski⁴ in mezolitski⁵ konteksti, od mlajših pa skoraj izključno tisti bakrenodobne starosti.⁶ Zato ne preseneča, da je večina objav iz tega časa paleontološko ali kvečjemu arheozoološko obarvanih. Pristine zooarheološke⁷ obravnave mlajšeholocenskega gradiva so se v nekoliko večjem obsegu začenjale pojavljati šele v drugi polo-

1 S. Brodar, »Paleolitski sledovi«, 249; Pohar, *Poznoglacialna sesalska favna*, 1; Božič, »O okostju jamskega medveda«, 268.

2 Glej npr. Pohar, *Poznoglacialna sesalska favna*, 7; Drobne, »Favna koliščarskih naselbin«, 217.

3 Forchhammer, Steenstrup in Worsaae, *Undersøgelser geologisk-antiquarisk Retning*; Rüttimeyer, *Die Fauna der Pfahlbauten*; Davis, *The archaeology of animals*, 20–21.

4 Glej npr. Rakovec, »Razvoj sesalske kvartarne favne« in tam citirana literatura; Pohar, »Late glacial mammal macrofauna« in tam citirana literatura.

5 Glej npr. Pohar, »Sesalska makrofavna« in tam citirana literatura.

6 Drobne, »Favna koliščarskih naselbin«; Pohar, »Holocenska favna iz Lukenjske jame«; Pohar, »Živalski kostni ostanki kot pridatki«.

7 Za razliko med arheozoologijo in zooarheologijo glej Bartosiewicz, »Archaeozoology or zooarchaeology?«.

vici osemdesetih let,⁸ od tedaj pa se njihovo število naglo povečuje.⁹ Pri tem v ospredje vse pogosteje prihajajo do nedavnega večinoma zanemarjani ostanke malih sesalcev, ptic, rib, plazilcev in mehkužcev.¹⁰ Tudi iz tega razloga je slovenski arheozoologiji uspelo bistveno zmanjšati zaostanek za v tem pogledu vodilnimi evropskimi državami, čeprav v nekaterih segmentih razlika ostaja (neupravičeno) velika.

Eno šibkejših točk predstavlja osredotočenost raziskovalcev na objavljane gradiv s posameznih najdišč, medtem ko ambicij po nadgradnji v smeri priprave obsežnejših sintetičnih študij ni. Tudi kar tovrstnih poskusov obstaja, ti večinoma obravnavajo ledenodobno favno in tako v svojem bistvu pravzaprav posegajo na področje paleontologije.¹¹ Ob tem je treba priznati, da je za nekatera od mlajših obdobj (npr. mlajša kamena doba, bronasta doba, zgodnji srednji vek) število kvalitetnih predel, ki bi izčrpeje obravnavala vlogo živali v življenju naših prednikov, dejansko (pre)skromno. Kot pa želi pokazati v nadaljevanju predstavljena raziskava, v mnogih drugih primerih temu vendarle ni več tako. Nabor ostankov domačega goveda iz rimskodobnih najdišč na Slovenskem, ki je bil obdelan v okviru tukaj predstavljene raziskave, tako denimo brez dvoma predstavljajo reprezentativno in s prakso iz naše sosesčine¹² v celoti skladno izhodišče za izvedbo tovrstnih študij. Posledično lahko ugotovimo, da so dobljeni rezultati ne le evropsko primerljivi, pač pa tudi evropsko pomembni. Nudijo namreč poglobljen vpogled v doslej sorazmerno slabo raziskano vlogo enega najpomembnejših domestikatov v ekonomiji romaniziranega srednjeevropskega prostora.

I. GRADIVO

Študija je zajela 8.579 ostankov domačega goveda (*Bos taurus* Linnaeus, 1758) iz časa od sredine 1. stoletja pr. n. št. do 6. stoletja n. št. (tab. 1). V želji po oblikovanju kar najbogatejšega ter prostorsko heterogenega vstopnega nabora podatkov je bil izbor taksona in časovnega obdobja opravljen na podlagi kritič-

8 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research« in tam citirana literatura.

9 Glej npr. Turk, »Živalski pridatki iz žganih keltsko-rimskih grobov«; isti, »Favna«; Bökönyi, »Analiza živalskih kosti«; Bartosiewicz, »Dogs from Ig pile dwellings«; isti, »Animal bones from medieval settlement«; Mlekuž, »Early herders of Eastern Adriatic«; Toškan in Dirjec, »Ostanki sesalske favne na Resnikovem prekopu«; Ista, »Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija«; Ista, »Sesalska makrofavna«.

10 Glej npr. Kryštufek, »Mali sesalci«; Toškan in Kryštufek, »Noteworthy rodent records«; Toškan, »Mali sesalci kot orodje«; Janžekovič, Malez in Velušček, »Najdbe ptičjih kosti s koliščarskih naselbin«; Boschin, »Short considerations on bird remains.«; Govedič, »Ribe na arheološkem najdišču Hočevarica«; Paunović, »Ostanki ektotermnih vretenčarjev«; Paunović, Culiberg in Turk, »Analysis of content of hearths«; Slapnik, »Holocenski kopenski in sladkovodni polži«.

11 Rakovec, »Razvoj sesalske kvartarne favne«; Pohar, »Late glacial mammal macrofauna«; Fuart Gatnik, Pohar in Bulog, »Cervidna favna iz paleolitskih najdišč«; za izjemo glej npr. Drobne, »Favna koliščarskih naselbin«.

12 Glej npr. Riedel, »Archaeozoological investigations in North-eastern Italy«; King, »Diet in the Roman world«; MacKinnon, *Production and consumption of animals*.

ne analize stanja arheo(zoo)loških raziskav na Slovenskem. Odločitvi za domače govedo je tako botrovala številčnost ostankov te živalske vrste v okviru večine arheozooloških vzorcev post-neolitske starosti v tem delu Evrope. Čas med sredino 1. stoletja pr. n. št. in 6. stoletjem n. št. pa je bil izbran zato, ker so med vsemi poznanimi arheološkimi najdišči pri nas pač najštevilčnejša ravno tista z ostalinami iz rimskega časa.¹³

Tab. 1: Seznam v analizo vključenih vzorcev živalskih ostankov z najmanj 100 taksonomsko opredeljenimi ostanki velikih sesalcev. Za geografsko lego posameznih najdišč glej sliko 1. Opredelitev simbolov: obdobje 1 – okvirno sredina 1. stol. pr. n. št. do sredine 1. stol. n. št.; obdobje 2 – okvirno 1. do 4. stol. n. št.; obdobje 3 – okvirno 4. do 6. stol. n. št.; tip najdišča A – podeželski dvorec; tip najdišča B – manjše oz. srednje veliko naselje; tip najdišča C – mesto; NISP – število določenih primerkov. Seznam virov je v prilogi.

Vzorec Sample	Kraj Place	Obdobje Period	Tip najdišča Type of site	N	NISP	<i>B. taurus</i> (% NISP)
Vrhnika [a]	Vrhnika/ <i>Nauportus</i>	1	B	791	182	57,7
NUK II [a]	Ljubljana/ <i>Emona</i>	1	C	884	297	19,5
Tribuna	Ljubljana/ <i>Emona</i>	1	Drugo / Other	1.275	878	47,4
Školarice	Školarice	2	A	2.143	807	35,1
Vipava	Vipava	2	B	403	107	69,2
Col	Col	2	B	1.051	425	68,9
Most na Soči	Most na Soči	2	B	668	484	48,4
Mošnje	Mošnje	2	A	6.096	2.888	33,8
Vrhnika [b]	Vrhnika/ <i>Nauportus</i>	2	B	2.892	1.209	55,7
SNG Opera	Ljubljana/ <i>Emona</i>	2	C	3.521	605	88,1
Tobačna mesto	Ljubljana/ <i>Emona</i>	2	C	735	175	65,7
NUK II [b]	Ljubljana/ <i>Emona</i>	2	C	1.200	543	31,7
Draga	Draga	2	B	694	142	48,6
Gorenje Skopice	Gorenje Skopice	2	A	625	157	54,1
Ribnica	Ribnica/ <i>Romula</i>	2	B	24.999	5.876	46,3
Stari trg	Stari trg/ <i>Colatio</i>	2	B	561	130	51,5
Tonovcov grad [PA 1]	Tonovcov grad	3	B	3.189	1.576	41,0
Tonovcov grad [PA 2]	Tonovcov grad	3	B	7.368	2.997	22,9
Ajdovščina	Ajdovščina/ <i>Castra</i>	3	B	455	199	32,2
Kranj	Kranj/ <i>Carnium</i>	3	C	3.519	903	19,4
Mengeš	Mengeš	3	B	>214	128	27,3
Ivančna Gorica	Ivančna Gorica	3	B	777	204	48,5

Žal je med omenjenimi najdišči delež takšnih z (ustrezno) pobranimi in obdelanimi živalskimi ostanki skromen. In vendar: ko od deležev preidemo k absolutnim številkam kaj hitro ugotovimo, da objavljenih in (resnici na lju-

13 Glej npr. Petru, »Prispevek k zgodovini arheološke karte«, 17; Prešeren, *Zemlja pod vašimi nogami*.

bo sicer predvsem) neobjavljenih študij favnističnega gradiva iz rimskodobnih najdišč s Slovenskega niti ni tako malo. Res je, da te le izjemoma obravnava resnično bogate vzorce z več tisoč taksonomsko opredeljenimi ostanki, a njihovo skupno število je povsem primerljivo s stanjem marsikje drugje po Evropi – če seveda podatke preračunamo na površinsko enoto ozemlja.¹⁴ Ob upoštevanju povsem enakih vključitvenih kriterijev¹⁵ je bilo tako denimo pri oblikovanju nabora vstopnih podatkov za tu predstavljeno raziskavo možno upoštevati kar 22 najdišč oziroma kronološko opredeljenih kontekstov znotraj njih (*tab. 1*), medtem ko jih je sorodna študija za območje celotne Italije iz leta 2004 uspela zajeti »le« 97.¹⁶ Pri tem je pomembno, da je omenjenih 22 najdišč/vzorcev dokaj enakomerno razporejenih v prostoru, tako da ostaja pomanjkljivo zastopan zgolj skrajni severovzhodni del države (*sl. 1*).

Sl. 1: Geografska lega najdišč, od koder izvirajo vzorci iz tabele 1.

Če smo povsem natančni, je bil omenjeni nabor vzorcev v posameznih segmentih raziskave dodatno razširjen s še sedmimi takšnimi, ki vključujejo le po nekaj deset najdb in ki tako zgolj na podlagi njihove velikosti med vstopne vzorce niti ne bi bili uvrščeni (*tab. 2*). Zaradi posledično okrnjene reprezentativnosti teh vzorcev ni bilo možno uporabiti kot izhodišče za oblikovanje avtonomnih, tj. zgolj iz njih samih izpeljanih sklepov. So se pa ti za zelo koristne izkazali v vlogi neodvisne referenčne točke pri testiranju

¹⁴ King, »Diet in the Roman world«.

¹⁵ Tj. najmanj 100 taksonomsko določenih ostankov na vzorec (glej poglavje Metode).

¹⁶ MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 77.

hipotez, ki so bile sicer postavljene na podlagi rezultatov analize »velikih« vzorcev.¹⁷

II. METODE

Metodološki pristop k analizi gradiva je bil prilagojen tistemu, ki ga je v nedavno objavljeni raziskavi o vlogi živali v življenju antičnega človeka na območju današnje Italije objavil MacKinnon.¹⁸ Gre namreč za eno najambicioznejše zastavljenih sintetičnih študij živalskih ostankov iz rimskega obdobja nasploh, ki obenem zajema številna najdišča iz naše neposredne sosesčine. Poleg tega je pretežni del jugovzhodnoalpskega prostora v tedanjem času tudi upravno pripadal Italiji,¹⁹ zaradi česar je težnja po primerljivosti rezultatov tukaj predstavljene raziskave z rezultati zgoraj omenjene MacKinnonove študije še toliko bolj smiselna.

Pri oblikovanju nabora vstopnih podatkov je bila kot osrednji vključitveni kriterij upoštevana njihova velikost, izražena kot število določenih primerkov (*Number Of Identified Specimens*; NISP).²⁰ Spodnja meja za to, da je bil nek vzorec še upoštevan kot dovolj velik, je bila postavljena na najmanj sto taksonomsko opredeljenih ostankov.²¹ Takšen kriterij predstavlja ustrezen kompromis med težnjo po dovolj velikem naboru analiziranih vzorcev na eni strani ter njihovo reprezentativnostjo na drugi. Dejstvo namreč je, da lahko iz manjših vzorcev (tj. npr. NISP \approx 10) sklepamo kvečjemu na nabor osrednjih živalskih vrst, ki jih je neka skupnost izkoriščala. V nasprotju s tem naj bi gradivo z nad 100 ostanki že omogočalo tudi verodostojno oceno razmerij, v katerih so bile te živali izkoriščane.²²

Za podrobnejši vpogled v demografijo neke živalske populacije ter za analizo razlik v prostoru in času mora biti seveda taksonomsko opredeljenih najdb še več (tj. >1000). Med 22 vzorci iz *tabele 1* je takšnih pet. Nadaljnji štirje vključujejo med 500 in 999 določenih živalskih najdb, medtem ko je vzorcev z do 500 ostanki dvanajst. Ob takšnem naboru vstopnih podatkov je bilo seveda težko priti do zanesljivejših sklepov o spolni strukturi, patologijah ali denimo vzorcih razkosavanja zaklanih živali, je pa bilo mogoče povsem suvereno iskati odgovore na vprašanja o kvantitativni vlogi govedoreje v rimskodobni živinoreji, konstituciji živali, starostni strukturi tedanjih po-

17 Razmerje v deležu zastopanosti različnih živalskih vrst v vzorcu z zgolj nekaj posameznimi najdbami kosti in zob nima večje pomenske vrednosti, če pa v tem smislu podobno sliko kaže večje število primerljivo majhnih vzorcev pa to že lahko razumemo kot indic za obstoj neke zakonitosti. Toliko bolj takrat, ko do enakih sklepov pridemo tudi ob analizi »velikih« vzorcev.

18 MacKinnon, *Production and consumption of animals*.

19 Šašel Kos, »The boundary stone«, 381. Za podrobnejši oris širitve rimske države na območje današnje Slovenije glej Horvat, »Roman provincial archaeology« ter Horvat in Bavdek, *Okra*, 132–50.

20 Grayson, *Quantitative zooarchaeology*, 17–26.

21 Prim. MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 77.

22 Davis, *The archaeology of animals*, 46.

pulacij ter vzorcu razpršenosti skeletnih elementov iz različnih anatomskih regij trupa v (mikro)prostoru. Pri tem je bila starost goved ob zakolu/poginu ocenjena na podlagi stopnje obrabe žvekalne površine spodnjih kočnikov²³ ter na podlagi podatkov o deležu ostankov posameznih skeletnih elementov s še nezraščanima epi- in daifizo.²⁴ Ugotovitve o konstituciji živali so bile izpeljane iz ocen o plečni višini²⁵ ter iz standardiziranih metričnih podatkov nedolžinskih dimenzij dolgih kosti okončin.²⁶ Razmerje med spoloma je bilo ocenjeno na podlagi morfologije²⁷ razpoložljivih odlomkov oboda kolčne ponvice (*acetabulum*) ter metrike dlančnic in stopalnic.²⁸ Študija porazdeljenosti najdb posameznih skeletnih elementov v prostoru je bila usmerjena v analizo podatkov o frekvenci pojavljanja ostankov iz bolj ali manj mesnatih delov trupa na različnih območjih znotraj posameznih najdišč. Pri tem so bili skeletni elementi iz najbolj mesnatih anatomskih regij vključeni v t.i. kategorijo A, tisti iz srednje mesnatih v kategorijo B, oni iz najmanj mesnatih delov pa v kategorijo C.²⁹

Pomemben segment raziskave je posvečen ugotavljanju obstoja diahronih sprememb v opazovanih demografskih značilnostih proučevanih populacij domačega goveda ter v vlogi, ki jo je vrsta imela v tedanji živinoreji. V ta namen je bilo 22 analiziranih vzorcev porazdeljenih v tri kronološko opredeljene skupine, od katerih prva vključuje gradivo iz časa do okvirno sredine 1. stoletja n. št., druga najdbe iz časa od okvirno sredine 1. stoletja do 4. stoletja, tretja pa najdbe iz okvirno 4. do 6. stoletja (*tab. 1*). Na podoben način smo skušali proučiti tudi eventualne razlike med gradivom z različnih tipov najdišč. Vzorci so bili v tem primeru razdeljeni na tiste iz mest, one iz manjših naselij ter tiste iz podeželskih dvorcev. Poseben primer v tem smislu predstavlja edinole gradivo s Tribune, ki večinoma sodi v kontekst tamkajšnjega vojaškega tabora³⁰ (*tab. 1*).

III. PROBLEMATIKA MEDSEBOJNE PRIMERLJIVOSTI ANALIZIRANIH VZORCEV

Pomemben dejavnik, ki vpliva na verodostojnost rezultatov vsake arheozoološke sintetične študije, je medsebojna primerljivost analiziranih vzorcev v smislu načina zajemanja najdb (npr. sejanje nasproti zgolj ročnemu pobiranju), pristopa k njihovi determinaciji ter glede samih metod in tehnik arhe-

23 Grant, »The use of tooth wear«.

24 Silver, »The ageing of domestic animals«.

25 Matolcsi, »Historische Erforschung der Körpergrösse«.

26 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 304–305. Kot referenčni vzorec za izvedbo standardizacije je služilo gradivo iz rimskega mesta *Tác/Gorsium* z Madžarskega: Bökönyi, *Animal husbandry and hunting*.

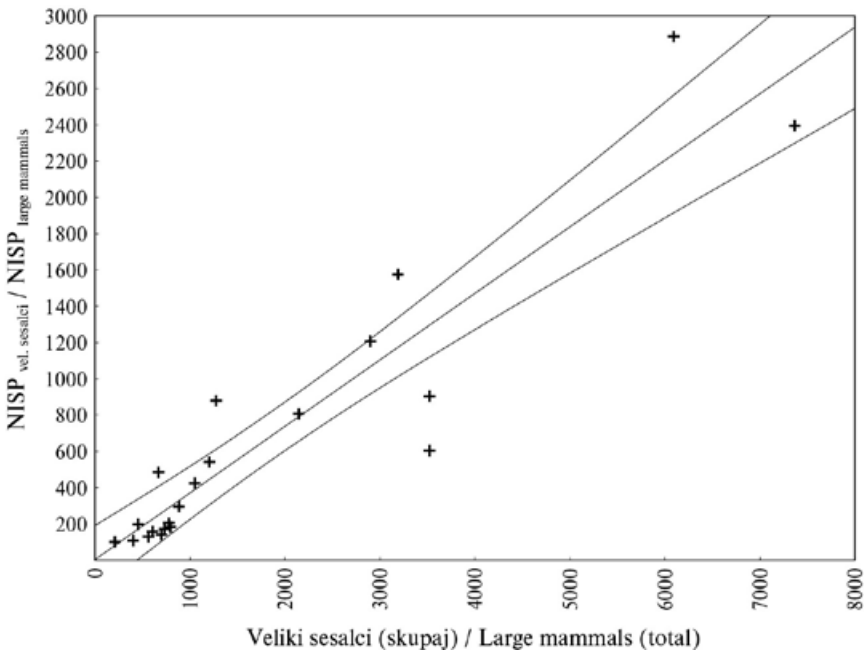
27 Greenfield, »Sexing fragmentary ungulate acetabulae«.

28 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 81–82 in tam citirana literatura.

29 Uerpmann, »Animal bone finds«.

30 Hvalec et al., *Doživetja arheološkega vsakdana*, 3.

oloških izkopavanj. V primeru pričujoče študije je veliko večino vzorcev arheozoološko obdelala ista ekipa strokovnjakov, kar obseg napake zaradi subjektivnosti pri taksonomskem opredeljevanju najdb seveda močno omejuje. Ker je bil pretežni del analiziranega gradiva pridobljen v zadnjih 15 letih, bistvenih mednajdiščnih razlik ne gre pričakovati niti na nivoju metodologije arheoloških izkopavanj. Isto velja za način vzorčenja živalskih ostankov, ki so bili (žal) večinoma pobirani ročno. Odprto tako ostaja predvsem vprašanje primerljivosti posameznih vzorcev v smislu obsega tafonomskih izgub in stopnje fragmentiranosti kosti in zob, kar lahko seveda prav tako pomembno vpliva na interpretacijo dobljenih rezultatov.³¹ Na podlagi razmerja med številom taksonomsko opredeljenih ostankov in številom vseh izkopanih ostankov velikih sesalcev po posameznih vzorcih se sicer zdi, da so bile v večini primerov skromne tudi tovrstne razlike (sl. 2).

Sl. 2: Razmerje med podatkom o številu vseh izkopanih ostankov velikih sesalcev v posameznem vzorcu in številom zgolj tistih, ki se jih je dalo ožje taksonomsko opredeliti. Podana je tudi regresijska premica s 95% intervalom zaupanja. Vzorec iz Ribnice ($N = 24.999$; $NISP = 5.876$) na grafu ni prikazan.

V kontekstu medsebojne primerljivosti analiziranih vzorcev je treba nekaj besed nameniti tudi problematiki spremljevalne arheološke dokumenta-

31 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 42–56.

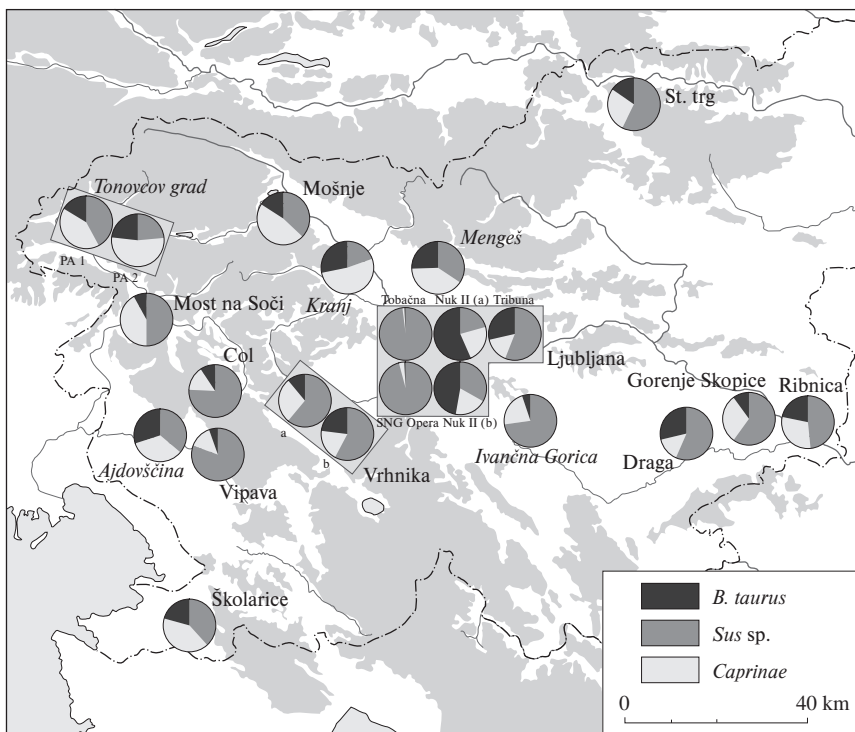
cije. Obseg le-te je namreč od najdišča do najdišča zelo različen, kar posredno vpliva tudi na pristop k obravnavi živalskih ostankov. Tako je denimo analiza obsežnega favnističnega gradiva s Tonovcovega gradu (NISP = 4.573) potekala vzporedno s sklepnim delom arheoloških raziskav istega najdišča, zato je bilo mogoče pri interpretaciji rezultatov upoštevati kopico detajlnih podatkov o kronologiji, topografiji najdišča, namembnosti posameznih struktur ipd. Po drugi strani tovrstni podatki med analiziranjem številnih drugih, tudi primerljivo bogatih³² vzorcev žal (še) niso bili na razpolago oziroma jih je bilo precej manj, kar je posledično omejilo tudi povednost analiziranih arheozooloških vzorcev. Zaradi vsega navedenega je treba nekatere od v nadaljevanju predstavljenih rezultatov obravnavati kot zgolj preliminarne.

IV. GOVEDO KOT OBJEKT REJE

Pregled podatkov o deležu zastopanosti posameznih sesalskih vrst po vzorcih je pokazal, da pretežni del taksonomsko opredeljenih ostankov pripada domačemu govedu, drobnici (*Caprinae*) in prašiču (*Sus sp.*). V povprečju je bilo navedenim trem taksonom pripisanih kar 89,5 odstotka najdb (razpon: 66,6–99,2; mediana: 91,1). To druge domače živali in divjad – vsaj v kvantitativnem smislu – postavlja na ekonomsko obrobje. Na podlagi navedenih ugotovitev sem zaradi nazornejšega podajanja rezultatov vlogo govedoreje v nadaljevanju ocenjeval zgolj v primerjavi s pomenom reje drobnice in prašiča.

Podatki o razmerju med številom ostankov vsakega od navedenih treh taksonov po posameznih vzorcih so podani na *sliki 3*. V večini primerov ($N = 15$) je bila najbolje zastopana vrsta prav domače govedo, pri dvanajstih vzorcih celo z več kot polovičnim deležem vseh opredeljenih najdb. Izjemo predstavljajo eden od treh analiziranih vzorcev zgodnjericke starosti (tj. NUK II [a]), trije od 13 vzorcev iz časa od okvirno sredine 1. stoletja do 4. stoletja (tj. Mošnje, Školarice in NUK II [b]) ter štirje od šestih vzorcev poznoantične starosti (tj. Tonovcov grad [PA 2], Kranj, Mengeš). Pri tem je pomenljivo, da v primeru enega od ostalih dveh poznoantičnih vzorcev (tj. Tonovcov grad [PA 1]) delež goveda presega delež drugo uvrščene drobnice za zgolj pol odstotka.

32 Npr. Mošnje (NISP = 2.888); Ribnica (NISP = 5.876); Tribuna (NISP = 878).

Sl. 3: Razmerje med deleži zastopanosti domačega goveda (*B. taurus*), prašiča (*Sus sp.*) in drobnice (*Caprinae*) v okviru posameznih vzorcev iz tabele 1.

Na podlagi navedenih podatkov je tako mogoče nedvoumno zaključiti, da je bila najmanj od sredine prvega stoletja pr. n. št. dalje osrednja živinorejska panoga na območju jugovzhodnih Alp prav govedoreja, upoštevajoč sicer skromne podatke za mlajšo železno dobo pa je temu vsaj v osrednjeslovenskem prostoru utegnilo biti tako že tudi prej.³³ Skromno je resnici na ljubo tudi število razpoložljivih »velikih« vzorcev iz zgodnjerskega obdobja ($N = 3$), vendar pa v tem primeru prevlado govejih ostankov potrjujejo tudi vsi trije manjši vzorci z najdbami iz tega časa (tab. 2). Med konteksti s preloma 1. stoletja pr. n. št. v 1. stoletje n. št. tako zaradi večinske zastopanosti prašiča posebno mesto zaseda zgolj vzorec NUK II [a], v čemer pa bi utegnile odsevati predvsem specifične prehrambne navade vojaškega moštva z bližnjega vojaškega tabora na Tribuni. Vojska je namreč odigrala ključno vlogo pri gradnji Emone (*urbs quadrata*), še pred tem pa je na lokaciji NUK II postavila tudi vadbeni tabor.³⁴ Prevlada ostankov goveda (in ne prašiča) v vzorcu s Tribune sicer takšne interpretacije ne podkrepljuje (glej sl. 3), a je hkrati

33 Bökönyi, »Analiza živalskih kosti«, tab. 1; Toškan in Dirjec, *Živalski ostanki z območja Jelenovega klanca*, tab. 1.

34 Andrič et al., »Arheološki in okoljski zapis«.

– kot bo to nekoliko podrobneje prikazano v nadaljevanju – vsaj za sedaj niti ne izključuje.

Tab. 2: Seznam v analizo vključenih vzorcev živalskih ostankov z manj kot 100 taksonomsko opredeljenimi ostanki velikih sesalcev.* Za opredelitev posameznih obdobj glej pripis k tabeli 1.

Takson Taxon	Obdobje 1 Period 1			Obdobje 2 Period 2		Obdobje 3 Period 3	
	Sermin (a)	Preval	Mandrga	Sermin (b)	Ivan. Gorica	SNG Opera	Gor. Skopice
<i>Bos taurus</i>	7	22	7	20	14	15	9
<i>Sus cf. domesticus</i>	3	12	2	12	-	1	1
Caprinae	1	5	1	21	1	4	9
Drugo / Other	-	2	2	8	1	7	1
SKUPAJ / TOTAL	11	41	12	61	16	27	20

* Viri: Toškan in Dirjec, Sesalska makrofavna s Sermina; Toškan in Dirjec, Veliki sesalci iz najdišč Mandrga in Preval; Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki«; Dirjec et al., »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«; Toškan in Dirjec, Gorenje Skopice.

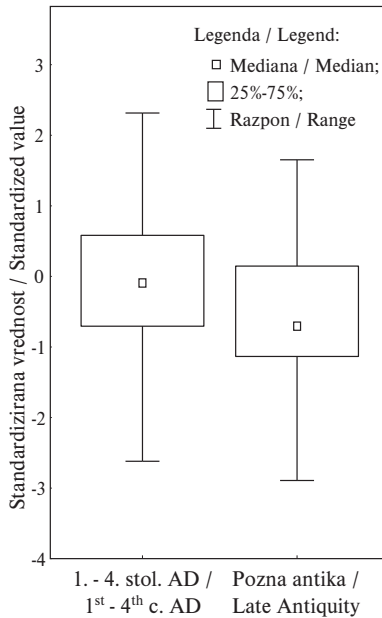
V zvezi z zgoraj omenjeno prevlado prašičjih ostankov v vzorcu NUK II [a] je treba omeniti, da podobno sliko v tem smislu kaže tudi vzorec NUK II [b], ki vključuje najdbe iz časa med okvirno sredino 1. stoletja in 4. stoletjem n. št. (sl. 3). Takšno stanje bi utegnilo biti povezano s poreklom prvih naseljencev v mestu,³⁵ v kasnejših fazah pa predvsem s statusom tega dela Emone.³⁶ Sicer pa od skupno 13 vzorcev iz navedenega obdobja odklon od splošnega pravila o prevladi govejih ostankov izkazujeta zgolj še dva. V obeh primerih gre za gradivo s podeželskih dvorcev (tj. Školarice in Mošnje; sl. 3), kjer največji delež ostankov pripada drobnici. Ker oba odlikuje sorazmerno veliko število ostankov (NISP = 807 oz. 2.888), ugotovljeno razmerje med posameznimi taksoni najbrž ni naključno. To do neke mere potrjuje tudi pogled na še preostale tri analizirane vzorce z območij podeželskih dvorcev: »velikega« iz Gorenjih Skopic (sl. 3) in oba manjša s Sermina (tj. Sermin [a] in [b]; tab. 2). Enega od njih (tj. Sermin [b]) namreč ravno tako označuje prevlada ostankov drobnice. Žal nobeno od izkopavanj navedenih štirih najdišč še ni doživelo poglobljene arheološke objave, tako da se do nakazane povezave med nekoliko nižjim deležem govejih najdb in podeželskimi dvorci še ni mogoče dokončno opredeliti. Si pa ta možnost vsekakor zasluži ustrezno pozornost.

Veliko jasnejša je slika, ki jo glede številčnosti ostankov posameznih živalskih vrst kaže gradivo poznoantične starosti. Med šestimi »velikimi« in

³⁵ Andrič et al., »Arheološki in okoljski zapis«, 413.

³⁶ Dirjec et al., »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«, 38.

dvema manjšima vzorcema iz tega časa namreč le dva kažeta na še zmeraj večinsko zastopanost goveda: tisti iz Ivančne Gorice (sl. 3) in oni iz Ljubljane (lokacija SNG Opera; tab. 2). V primeru najdb iz Gorenjih Skopic (NISP = 20; tab. 2) in iz poznoantične faze 1 s Tonovcovega gradu³⁷ je delež goveda še primerljiv z deležem drobnice, v drugih vzorcih pa za njim že očitno zaostaja. To slednje je bilo ugotovljeno tudi pri poznoantičnem gradivu z Ajdovskega gradca nad Vranjem³⁸ ter tistem poznoantično-zgodnjesevneške starosti s Tinj nad Loko pri Žusmu;³⁹ v obeh primerih se sicer kot najbolje zastopana vrsta pojavlja prašič. Očitno je torej, da se je z nastopom pozne antike obseg govedoreje močno in sorazmerno hitro zmanjšal, na pomenu pa so pridobili reja drobnice, prašiča in tudi perutnine.⁴⁰

Sl. 4: Porazdelitev standardiziranih metričnih podatkov nedolžinskih mer dolgih kosti okončin domačega goveda (*B. taurus*) po časovnih obdobjih.

Do sprememb pa v tem času ni prišlo zgolj na ravni deleža zastopanosti posameznih taksonov, pač pa tudi kar zadeva konstitucijo živali. Kost iz vzorcev poznoantične starosti namreč v svoji velikosti zaostajajo za tistimi iz časa do 4. stoletja n. št., pri čemer razlika presega mejo statistične značilnosti (sl. 4).⁴¹ Ugotovitev izhaja iz analize nedolžinskih mer dolgih kosti okon-

37 Glej Tonovcov grad [PA 1] v tabeli 1.

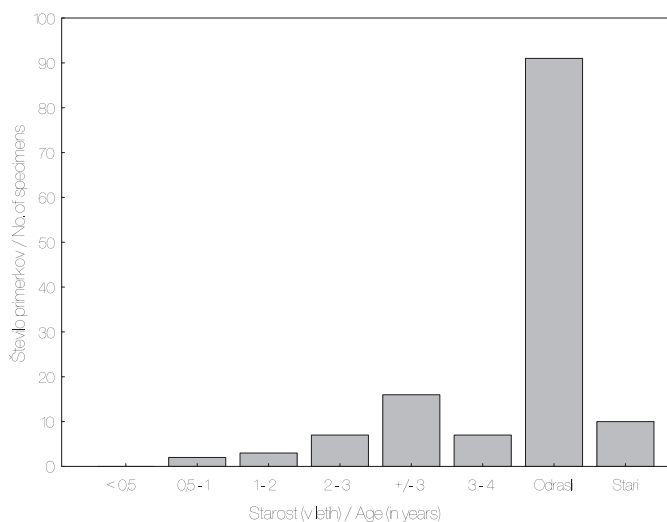
38 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315.

39 Turk, »Favna«.

40 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315.

41 Kruskal-Wallisov test: KW-H (1; 688) = 26,64; p = 0,000.

čin, ki so se pri kopitarjih v preteklosti že izkazale za korekten kazalec velikosti živali.⁴² Pri tem so bili posamezni metrični podatki standardizirani, kar je omogočilo hkratno obravnavo različnih skeletnih elementov.⁴³ Povprečna plečna višina rimskodobnega goveda z območja jugovzhodnih Alp, ocenjena na podlagi podatkov o največji dolžini dlančnic in stopalnic⁴⁴ iz vseh 22 analiziranih vzorcev, je sicer znašala 123,1 cm (standardna deviacija: 6,5; razpon vrednosti: 108,8–140,7 cm; N = 101). Gre za vrednost, ki je primerljiva s stanjem v soseščini.⁴⁵

Sl. 5: Starostna struktura za domače govedo (*B. taurus*), pridobljena na podlagi podatkov o stopnji obrabe žvekalne površine spodnjih kočnikov.*

* Metodologija povzeta po Grant, »The use of tooth wear«.

Iz dimenzij v celoti ohranjenih skeletnih elementov spodnjih okončin – v veliki večini je šlo za dlančnice in stopalnice⁴⁶ – je bilo mogoče oceniti tudi razmerje med spoloma. Na podlagi razpoložljivih podatkov se zdi, da je bil delež samic in samcev (znotraj teh domnevno seveda predvsem volov) primerljiv, čeprav ločenih ocen za posamezna najdišča ni bilo mogoče podati. Več kot deset nepoškodovanih dlančnic/stopalnic je namreč vključevalo zgolj gradivo iz

42 Scott, »Postcranial dimensions of ungulates«.

43 Albarella, »Size matters«.

44 Nepoškodovane dlančnice in stopalnice povečini izvirajo iz vzorcev, datiranih v čas med sredino 1. stoletja in 4. stoletjem n. št. Zaradi navedenega ocene o plečni višini za analizo diahronih razlik v velikosti govedaniso bile uporabne.

45 Bökönyi, *Animal husbandry and hunting*, tab. 6; Riedel, »Tierknochen aus der römischen Villa rustuca«, 465–73; MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 84–85.

46 Pri teh je merodajno razmerje med največjo dolžino kosti in bodisi najmanjšo širino diafize bodisi širino distalne epifize.

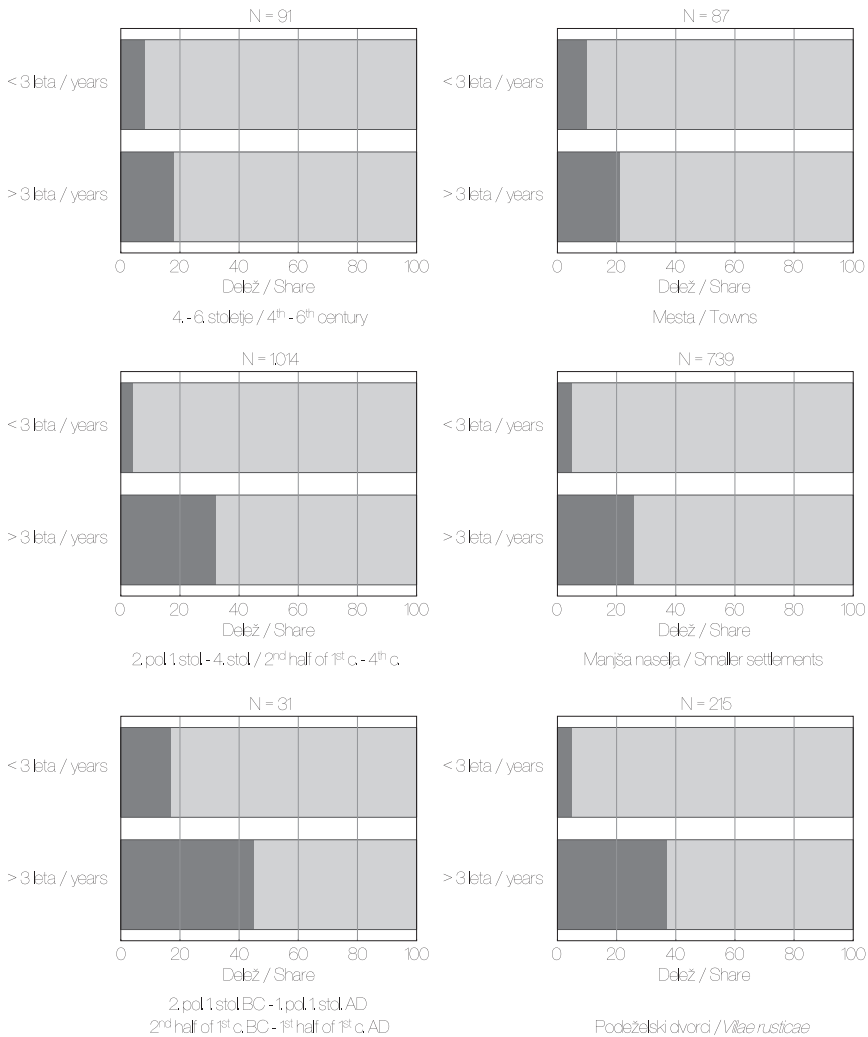
Ribnice (N = 34), v devetih vzorcih pa takšnih primerkov sploh ni bilo. Na primerljivo zastopanost krav in volov/bikov kaže tudi resnici na ljubo pičlo število najdenih odlomkov medenic z ohranjenim obodom kolčne ponvice.

Tab. 3: Število kosti domačega goveda (*B. taurus*) z nezraščena epi- in diafizo po starostnih skupinah.* Posamezno skupino sestavljajo skeletni elementi, ki popolnoma osificirajo pri isti ontogenetski starosti (tj. v prvem, drugem, tretjem ali po tretjem letu življenja).

Starost Age	Epifiza / Epiphysis	
	Zraščena Fused	Nezraščena Unfused
0-1	-	31
1-2	8	575
2-3	49	358
3-	75	163
Σ	132	1.127

* Podatke o časovnem poteku zraščanja epi- in diafiz podaja Silver, »The ageing of domestic animals«.

Bistveno manj problematična z vidika reprezentativnosti rezultatov je bila analiza starostne strukture. Ta je bila namreč opravljena na podlagi 133 ocen stopnje obrabe žvekalne površine spodnjih kočnikov (sl. 5), ob tem pa še na nekajkrat bogatejšem – čeprav povedno bolj ohlapnem – naboru podatkov o deležu kosti z nezraščena epi- in diafizo (tab. 3). Iz obojega nedvoumno izhaja, da je bila preferenčna starost goveda ob zakolu sorazmerno visoka, tj. višja od treh let in pol. Pri tem je bilo spremembam v času oziroma med različnimi tipi najdišč žal mogoče slediti zgolj na podlagi ugotovitev o doseženi fazi osifikacije ostankov, saj so podatki o stopnji obrabe žvekalne površine zob med posamezne vzorce porazdeljeni zelo neenakomerno (sl. 6). Kot so pokazali rezultati, so mednajdiščne razlike v deležu kosti s še nezraščeno epifizo najizrazitejše znotraj skupine ostankov tistih delov posameznih skeletnih elementov, katerih osifikacija se zaključuje po dopolnitvi tretjega leta življenja. Takšnih najdb je namreč med zgodnjem rimskim gradivom značilno več kot med ostanki poznoantične starosti, mejo statistične značilnosti pa presegajo tudi ugotovljene razlike med mesti in podeželskimi dvorci (χ^2 test: $p = 0,02$; sl. 6). Analiza trenda diahronih spremembe v preferenčni starosti ob zakolu je tako pokazala, da se je ta v poznoantičnem času dvignila, kar bi lahko bilo povezano s težnjo po maksimiranju iztržka tedaj že številčno sorazmerno skromnih govejih čred. Po drugi strani je višji delež ostankov nad tri leta starih goved znotraj mest (tj. potrošniških središč) v primerjavi s stanjem na podeželskih dvorcih (tj. proizvodnih središčih) nekoliko težje razložiti, saj bi v kontekstu trgovanja z govejim mesom kot hrano prej pričakovali obratno sliko.⁴⁷

Sl. 6: Delež kosti domačega goveda (*B. taurus*) z nezraščanima epi- in diafizo med ostanki skeletnih elementov (oz. njihovih delov), ki v celoti osificirajo pri pod oziroma nad tri leta starih živalih.* Podatki so grupirani bodisi na podlagi časovne opredelitve posameznih vzorcev (levo) bodisi glede na tip najdišča, iz katerega ti vzorci izvirajo (desno).

* Podatke o časovnem poteku zraščanja epi- in diafiz podaja Silver, »The ageing of domestic animals«.

V. GOVEDO KOT VIR HRANE

Rimska prehrana je temeljila na mediteranski triadi – tj. žitu, olivnem olju in vinu – pomembno vlogo pa je vendarle imelo tudi meso.⁴⁸ Kot je mogoče trditi na podlagi podatkov o deležu zastopanosti posameznih taksonov velikih sesalcev (*tab. 2*), je pri tem na območju jugovzhodnih Alp vodilna vloga očitno pripadla govedini. Dejstvo, da masa goveda nekajkrat presega maso prašiča in drobnice,⁴⁹ takšno trditev le še podkrepljuje. Seveda pa to ne pomeni, da je bila govedoreja primarno usmerjena prav v maksimiranje iztržka mesa. Ravno nasprotno! Zgoraj predstavljeni demografski podatki prej kažejo na to, da je politika reje dajala prednost izkoriščanju moči teh živali ter eventualno tudi prireji mleka. Sicer pa je bila panoga ekonomsko zanimiva tudi zaradi dobave kož, gnoja, kosti kot surovine za izdelavo raznih predmetov idr.

A vrnimo se k problematiki goveda kot vira hrane (konkretno predvsem mesa in maščob). S tem v zvezi je treba poudariti, da govedina v preučevanem okolju ni veljala za prestižno jed, teletina pa domnevno komaj kaj bolj.⁵⁰ Odpira se torej možnost, da bi iz deleža zastopanosti posameznih vrst živali načeloma lahko sklepali na diferenciacijo prebivalstva. Pri tem bi lahko pozornost usmerili tudi k razlikam v pogostnosti pojavljanja ostankov iz bolj ali manj cenjenih⁵¹ delov trupa v različnih kontekstih. Dejstvo namreč je, da združevanje vzorcev iz funkcionalno/statusno/etnično (...) različnih kontekstov praviloma privede do neželenega povprečenja podatkov ter s tem do zabrisa eventualnih razlik med njimi. V primeru vzpostavitve primerjav na ravni posameznih arheološko dobro opredeljenih (mikro)kontekstov pa rezultati dejansko lahko pokažejo na domnevno statusno pogojene razlike v prehrabnih navadah tedanjega prebivalstva⁵² (primerjaj tudi sestavo posameznih vzorcev z območja Ljubljane; *tab. 1; sl. 3*).

VI. GOVEDO V DUHOVNEM SVETU ANTIČNEGA ČLOVEKA

Odnos antičnega človeka do živali ni bil omejen zgolj na ekonomsko izkoriščanje primarnih in posameznih sekundarnih proizvodov reje. Pomembna

48 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 189–239 in tam citirana literatura.

49 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 189.

50 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 217.

51 Kot približek za vrednost posamezne anatomske regije običajno uporabljamo njeno mesnatost, čeprav gre pri tem seveda za poenostavljanje (glej npr. Grant, »Food, status and social hierarchy«, 21; de France, »Zooarchaeology in complex societies«, 123).

52 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315; MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 225; Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 325–33; Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve«, 146–48.

je bila tudi vloga, ki so jo te lahko imele kot statusni simbol,⁵³ domači ljubljeneč⁵⁴ ali kot objekt žrtvovanja, darovanja ipd.⁵⁵ Čeprav si lastništva goveda v rimskem obdobju seveda ni mogel privoščiti vsakdo⁵⁶ in je torej lahko posest te živali do neke mere simbolizirala določen status, pa se bom na tem mestu posvetil predvsem oceni njegove vloge v okviru žrtvovanj in darovanj, vključno s prehrabnim darovanjem v grobove pokojnikom. Pri tem se je treba zavedati, da je poročil o živalskih ostankih iz rimskodobnih obrednih kontekstov s Slovenskega še vedno le za vzorec, zato je treba rezultate razumeti kot preliminarne.

Na vlogo goveda v duhovnem svetu antičnega človeka z območja jugovzhodnih Alp lahko zaenkrat sklepamo predvsem na podlagi najdb živalskih ostankov v grobovih (*tab. 4*). Ti dejansko nakazujejo obstoj določenih medregionalnih razlik, ki pa se nanašajo predvsem na dihotomijo drobnica – prašič in se pravzaprav lepo ujemajo s siceršnjo številčnostjo enih in drugih v različnih ekosistemskih enotah preučevanega prostora (*sl. 2*).⁵⁷ V povezavi z najdbami goveda se zdi tako na tem mestu pomembno izpostaviti predvsem njihovo pičlost, saj v primerjavi s številčnostjo ostankov drugih vrst prednjačijo le v sicer najbogatejšem vzorcu z emonskega severnega grobišča. Pri tem je zanimivo, da kaže gradivo iz z grobovi funkcionalno povezanih kontekstov povsem drugačno sliko. Tako v primeru grobnih parcel z lokacij Križišče pri Školaricah, Laurinova ulica v Vipavi in Stari trg, kot tudi pri domnevni ustirni z najdišča Tobačna mesto v Ljubljani namreč kot najbolje zastopan takson izstopa prav govedo.

Vsaj na prvi pogled je torej videti, da pogrebne pojedine niso bistveneje odstopale od splošnih prehrabnih navad posameznih skupnosti, medtem ko za daritve mesa v grobove pokojnikov tega ni mogoče trditi. Na podlagi vrste in lege posameznih kosti *in situ* gre sklepati, da so bile v grobove pogosto pridane cele noge z ligamenti ali celo še večji deli trupa. Vendar pa to velja predvsem za manjše živali,⁵⁸ medtem ko je govedo praviloma zastopano zgolj s posameznimi kostmi ali njihovimi odlomki. Vsaj na načelni ravni je tako treba upoštevati tudi možnost, da je bilo v primeru govedine v grob pridano zgolj od kosti že ločeno meso.⁵⁹ To pa bi seveda utegnilo imeti pomembne implikacije tudi za interpretacijo nizkega deleža zastopanosti govejih ostankov v grobovih.

53 Glej npr. Bökönyi, *History of domestic mammals*, 263; Bartosiewicz, »Camels in antiquity«, 453.

54 Glej npr. Bökönyi, *Animal husbandry and hunting*, 104–105.

55 Glej npr. Lauwerier, »A meal for the dead«; Wilkens, »Roman *suovitaurlia*«.

56 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 96.

57 Glej tudi Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 362–63.

58 Glej npr. Lauwerier, »A meal for the dead«, 185–86; Turk, »Živalski pridelki iz žganih keltsko-rimskih grobov«, 103.

59 Lauwerier, »A meal for the dead«, 69.

Tab. 4: Število grobov z ostanki goveda (*B. taurus*), prašiča (*Sus sp.*), drobnice (*Caprinae*), konja/osla (*Equus sp.*) in ptic (*Aves*) ter število vseh grobov s taksonomsko opredeljenimi živalskimi ostanki (N; glej stolpec »Kontekst«) v okviru sedmih grobišč rimskodobne starosti z območja jugovzhodnih Alp.* Kjer obstajajo, so navedeni tudi podatki o številu ostankov teh istih taksonov na območju pripadajočih grobnih parcel oziroma ustrin.

Najdišče Site	Kontekst Context	<i>B. taurus</i>	<i>Sus sp.</i>	<i>Caprinae</i>	<i>Equus sp.</i>	<i>Aves</i>
Križišče pri Školaricah	Grobovi / Graves (N = 37)	1	-	3	2	-
	Gr. parcele/Burial plots	16	-	1	8	-
Vipava (Laurinova ulica)	Grobovi/Graves (N = 8)	-	4	4	1	1
	Gr. parcele/Burial plots	1	-	-	-	-
Volarije	Grobovi/Graves (N = 4)	2	1	3	-	-
Ljubljana/ <i>Emona</i> ¹	Grobovi/Graves (N = 37)	16	13	5	3	10
	Ustrina/Ustrinum	11	1	2	-	-
Stari trg/ <i>Colatio</i>	Grobovi/Graves (N = 2)	-	-	-	2	-
	Gr. parcele/Burial plots	32	8	6	7	-
Novo mesto	Grobovi / Graves (N = 16)	2	14	1	-	2
Ribnica/ <i>Romula</i>	Grobovi/ Graves (N = 1)	-	1	-	-	-

1 – del severnega grobišča.

* Viri: Toškan, *Sesalska favna z najdišča Križišče*; Bavdek, »Rimsko žarno grobišče Volarije«; Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki iz rimskodobne Kolacione«; Turk, »Živalski pridatki iz žganih keltsko-rimskih grobov«; Toškan in Dirjec, *Veliki sesalci iz antične Romule*. V primeru grobišč iz Vipave in Emone so bili uporabljeni lastni neobjavljeni podatki. Za časovno umestitev posameznih grobov iz Novega mesta glej Knez, *Novo mesto II*, in Božič, *Late La Tène-Roman cemetery*.

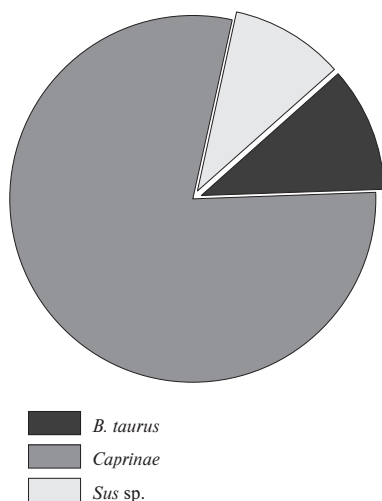
Dodaten vpogled v vlogo goveda kot objekta žrtvovanj/darovanj bi bilo mogoče pridobiti z analizo ostankov iz svetišč. Žal so tovrstni podatki z območja Slovenije poznani le z Gradiča nad Kobaridom (*sl.* 7), kjer pa zaradi številnih kasnejših posegov ni bilo mogoče priti do jasnega vpogleda v stratigrafsko situacijo.⁶⁰ Ker je bilo svetišče v uporabi tako v antiki kot v železni dobi, tudi zanesljivo razlikovanje med živalskimi ostanki iz obeh navedenih faz večinoma ni bilo mogoče. Zaradi navedenega je vsakršen poskus interpretacije podatkov o zastopanosti posameznih taksonov velikih sesalcev v sicer bogatem vzorcu z navedene lokacije močno otežen. Toliko bolj zato, ker so bili mnogi kultni vezani na točno določeno živalsko žrtev,⁶¹ v primeru Gradiča pa ime tam čaščenega božanstva še ne poznamo.⁶² Porajajočih se vprašanj je torej veliko. Bi sorazmerno nizek delež goveda glede na stanje v vzorcih iz *tabele 2* lahko razumeli kot potrditev razmišljanj o nekoliko skromnejši vlogi te vrste v duhovnem svetu romaniziranega prebivalstva jugovzhodnih Alp

60 Osmuk, »Kobarid od prazgodovine do antike«, 11–16; Štular, »The use of lidar-derived relief models«, 409–11.

61 Scheid, »Sacrifices for gods«, 264.

62 Osmuk, »Kobarid od prazgodovine do antike«, 12.

(ali pač vsaj udeležencev obredij na Gradiču) v primerjavi z njegovim siceršnjim pomenom v tedanji ekonomiji? Bi (tudi?) v rezultatih s *slike 7* utegnile odsevati predvsem posledice eventualnih razlik v pristopu k procesiranju trupov manjših in večjih živali,⁶³ pri čemer naj bi v primeru goveda do ločevanja mesa od kosti prihajalo izven raziskanega dela svetišča oziroma bi bile te tam vsaj deponirane? Morda pa pretežni del živalskih ostankov z navedene lokacije sploh ni iz rimskega časa in tako bolj kot morebitne razlike med vlogo posameznih vrst v stvarnem in duhovnem svetu lokalnega romaniziranega prebivalstva izraža razlike v prehrabnih navadah teh ljudi v primerjavi s tistimi iz mlajše železne dobe?⁶⁴

Sl. 7: Razmerje med deleži zastopanosti domačega goveda (*B. taurus*), prašiča (*Sus sp.*) in drobnice (*Caprinae*) v celotnem naboru živalskih ostankov z Gradiča nad Kobariдом.*

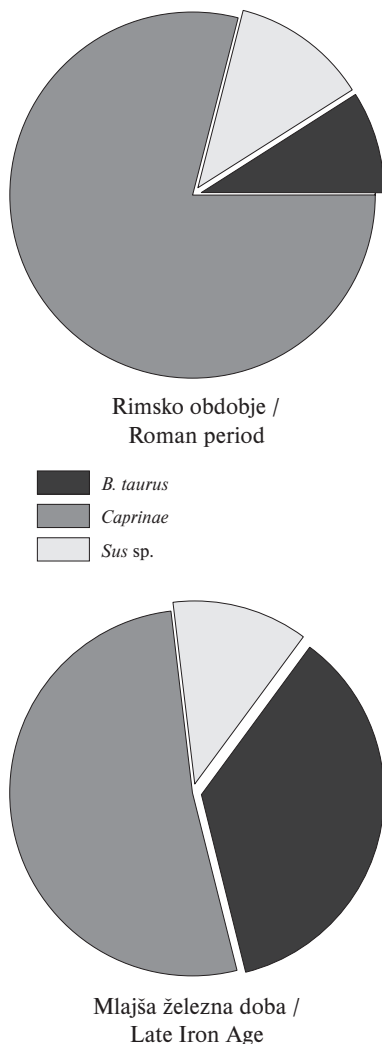
* Viri: Turk, *Kobarid*, Gradič 1982; Dirjec, *Gradič 1993–1997*; Dirjec, *Gradič 1993–1997*.

Pri iskanju odgovora na vsaj prvo in zadnje od navedenih vprašanj si kaže nekoliko podrobneje ogledati tistih nekaj sto taksonomsko opredeljenih živalskih ostankov z obravnavanega svetišča, ki se jih je domnevno dalo tudi ožje časovno postaviti v bodisi mlajšeželeznodobni bodisi v rimski čas (*sl. 8*). Govora je sicer o zgolj polčetrtem odstotku vseh razpoložljivih živalskih kosti in zob, kar utegne vzbujati dvome v reprezentativnost dobljenih rezultatov, a podatki o zastopanosti goveda, prašiča in drobnice se zdijo vseeno vre-

63 Glej npr. Scheid, »Sacrifices for gods«, 266–69.

64 Tako bi bilo mogoče soditi na podlagi manj kot četrtninskega deleža zastopanosti domačega goveda med gradivom z edinega arheozoološko obdelanega mlajšeželeznodobnega najdišča v Posočju, tj. Golega brda – Sv. Marije na jezeru (lasten neobjavljen podatek; za arheološki oris najdišča glej Bratina, »Golo brdo«).

dni komentarja. Rimskodobno gradivo namreč označuje štirikrat nižji delež govejih ostankov kot najdbe mlajšeželeznodobne starosti, medtem ko je delež drobnice ustrezno višji. V kolikor na raziskanem delu svetišča niso manipulirali z od kosti že ločeno govedino, lahko torej navedene rezultate razumemo kot podkrepitev razmišljanj o nekoliko skromnejši vlogi domačega goveda v okviru tedanjih darovalnih oziroma žrtvovalnih obredov ... vsaj kar zadeva dogajanje na svetišču Gradiča nad Kobaridom.

Sl. 8: Razmerje med deleži zastopanosti domačega goveda (*B. taurus*), prašiča (*Sus sp.*) in drobnice (*Caprinae*) v naboru zgoj tistih živalskih ostankov z Gradiča nad Kobaridom, ki se jih je dalo ožje kronološko opredeliti.*

* Vir: Turk, Kobarid, *Gradič* 1982.

VII. RAZPRAVA

Udomačene živali so bile za človeškega gospodarja sprva zgolj nov, priložnejši in do neke mere predvidljivejši vir mesa in maščob. Ščasoma so na pome-nu začeli pridobivati tudi sekundarni proizvodi reje (npr. mleko, runo, moč), ki so postopoma lahko postali celo bolj cenjeni od samega mesa. V pričujoči študiji vloge domačega goveda v romaniziranem jugovzhodnoalpskem pro-storu se je pokazalo prav slednje.

A začnimo na začetku in se najprej ustavimo pri oceni ekonomskega po-mena govedoreje nasploh, medtem ko problematiko usmerjenosti v izkorišča-nje mesa ali pač katerega od sekundarnih proizvodov reje zaenkrat pustimo ob strani. V ta namen se kaže opreti na podatke o deležih zastopanosti ostan-kov posameznih živalskih vrst po analiziranih vzorcih. Rezultati ne puščajo nikakršnega prostora za dvom in jasno kažejo, da prevladujejo kosti in zobje goveda, drobnice in prašiča, medtem ko je vloga divjadi zgolj obrobna. Pri tem znotraj vzorcev iz okvirno sredine 1. stoletja pr. n. št. do 4. stoletja n. št. kot najštevilčnejša vrsta praviloma izstopa prav govedo (*sl.* 3). Ne glede na ne-mara sicer nekoliko bolj fragmentirane ostanke tega domestikata⁶⁵ lahko to-rej na podlagi predstavljenih rezultatov utemeljeno trdimo, da je v zgodnje-rimskem času ter v obdobju principata kot (kvantitativno) najpomembnejša živinorejska panoga v preučevanem prostoru izstopala prav govedoreja. Do korenitejših sprememb je na tem področju prišlo šele z nastopom pozne anti-ke. Tedaj se je namreč – domnevno zaradi politično in varnostno nestabilnih razmer ter s tem povezanih sprememb v poselitveni sliki – njen obseg močno skrčil, v ospredje pa sta se prebila vzrejno bistveno manj zahtevna drobnica in/ali prašič. Skladen s takšnimi okoliščinami je tudi sočasen vzpon perutni-narstva.

V kolikšni meri so na navedene spremembe vplivala klimatska nihanja, je težko reči, čeprav drži, da sta bila na območju srednje Evrope temperaturni in padavinski režim v obdobju med okvirno 100 pr. n. št. in 200 n. št. v pov-prečju ugodnejša kot v kasnejšem poznoantičnem času.⁶⁶ Morda bi na odgo-vor lahko sklepali iz podatka, da se je povprečna velikost goved na območju nižinske severne Italije v primerjavi z bolj obrobniimi območji proti severu in vzhodu zmanjšala z določenim zamikom, pa tudi sicer je celotni proces pote-kal manj naglo.⁶⁷ Prav tako se zdi pomembno poudariti, da izboljšanje klime v 7. in 8. stoletju⁶⁸ samo po sebi še ni pripeljalo do ponovnega dviga razvojne ravni govedoreje in torej tudi ne do porasta povprečne velikosti samih živa-

65 Bartosiewicz, »Faunal material from two Hallstatt Period settlements«, 201–203.

66 McCormick et al., »Climate change«.

67 Riedel, »Archaeozoological investigations in North-eastern Italy«, 78; Toškan in Dirjec, »Sesal-ska makrofavna«, 333–341.

68 McCormick et al., »Climate change«, 199–201; Holzhauser, Magny in Zumbühl, »Glacier and la-ke-level variations«.

li.⁶⁹ Klima je torej na krčenje obsega govedoreje bržčas vplivala bolj posredno, tj. preko slabljenja ekonomske moči rimske države in kot sprožilec migracij srednjeazijskih ljudstev na zahod.⁷⁰

Krčenje obsega govedoreje v poznoantičnem času je, kot že omenjeno, spremljal porast deleža prašiča in predvsem drobnice. Vendar pa pri tem ni šlo za nadomeščanje v funkcionalnem smislu, saj so se cilji navedenih treh živinorejskih panog le delno prekrivali. Cilj prašičereje je bila namreč prireja mesa in maščob, medtem ko sta bila pri reji drobnice seveda pomembna tudi volna (ovca) in mleko (predvsem koza). Kaj pa govedo? Pri iskanju odgovora na to vprašanje so se za povedne izkazali predvsem podatki o preferenčni starosti živali ob zakolu (*sl. 5; tab. 3*). Kajti čeprav je bilo za lokalno prebivalstvo prav govedo osrednji vir rdečega mesa (glej *sl. 3*), lahko prevlado ostan- kov odraslih primerkov nad tistimi kulinarično sicer zanimivejših telet razume- memo predvsem kot odraz težnje lokalnih rejcev po izkoriščanju moči teh ži- vali. Začetek produktivne faze življenja za delovno govedo je bil namreč šele v času po dopolnitvi tretjega leta starosti, o čemer so pisali tudi antični av- torji.⁷¹ O intenzivnem izkoriščanju teh živali za delo na polju in v transportu poleg tega pričajo najdbe posameznih kosti s (sub)patološkimi deformacija- mi, katerih nastanek gre pripisati ravno izpostavljenosti sklepov in okoliških mehkih tkiv ponavljajočemu se stresu zaradi prekomerne obremenitve.⁷²

Večinska zastopanost odraslih goved bi sicer skupaj z zgoraj navedenim lahko pričala tudi, da so bili rejci usmerjeni v prirejo mleka; to velja v toliko večji meri zato, ker delež samic znotraj tedanjih čred po zgoraj predstavlje- nih ocenah ni zaostajal za deležem samcev. V rimskem obdobju naj kravje mleko na območju Italije sicer v splošnem ne bi bilo posebej priljubljeno,⁷³ vendar pa je bil znotraj njenih meja po dobrih mlekaricah znan ravno nam bližnji predalpski svet.⁷⁴ Seveda težnja po izkoriščanju mleka sama po sebi še ni preprečevala uporabe istih krav za delovno živino, čeprav oba cilja v prak- si nista bila optimalno komplementarna. Praksa je nemara doživela razmah zlasti zato, ker so naselbine v nižinskem svetu v pozni antiki zamirale in ker je posledično prišlo do nastanka vrste višinskih postojank.⁷⁵ Po eni strani je bilo namreč za tedanje ekonomsko dokaj avtarkične skupnosti kravje mleko najbrž še posebej dragocena obogatitev jedilnika, po drugi strani pa je zmanj- šanje obsega optimalnih kmetijskih in pašniških površin kmete sililo, da so sklepali kompromise med potrebo po zagotavljanju zadostnih količin krme

69 Toškan in Dirjec, »Ostanki velikih sesalcev z zgodnesrednjeveške Pristave«, 141–42, 147; Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 342.

70 McCormick et al., »Climate change«, 189–91, 199.

71 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 87 in tam citirani viri.

72 Glej Bartosiewicz, Van Neer in Lentacker, *Draught cattle*.

73 Riedel, »Archaeozoological investigations in North-eastern Italy«, 68; MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 205–206.

74 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 94.

75 Glej npr. Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 360. Morda v to smer kaže tudi povišanje preferenčne starosti ob zakolu (*sl. 6*).

za živino na eni strani ter poljščin zase in družino na drugi. Zavedati se je namreč treba, da je, kar se tiče potreb po obsegu pašniških površin, reja volov pač bistveno zahtevnejša od reje krav.

Ne glede na to, da je bila govedoreja primarno usmerjena v izkoriščanje teh živali za delovno živino ter eventualno tudi za prirejo mleka, pa se je meso odsluženih krav in volov v končni fazi seveda znašlo na mizi. Da govedina pri tem ni bila posebej cenjena,⁷⁶ pravzaprav ne preseneča, njen tržni delež je namreč v primerjavi z drugimi vrstami mesa izrazito prevladujoč (sl. 3). V kulinarinem smislu je bila do neke mere zanimivejša teletina, vendar pa naj bi do načrtnega zakola mladih živali prihajalo predvsem v okviru specializiranih govedorejskih centrov velikega obsega, kjer premišljen odvzem določenega števila telet ni ogrozil reproduktivne kapacitete črede. Povprečen mali kmetovalec iz podeželskega naselja, ki je imel v ospredju vzrejo goveda kot delovne (eventualno tudi mlečne) živine, pa naj si česa takega praviloma ne bi mogel privoščiti.⁷⁷ V tem smislu vsekakor preseneča, da so izkopavanja podeželskih dvorcev kot proizvodnih središč dala statistično značilno višji delež kosti in zob mladih živali, kot to velja za mesta; slednja so v prehranskem smislu seveda tudi tedaj predstavljala predvsem središče povpraševanja (sl. 6). Pričakovali bi namreč, da bi v okviru podeželskih dvorcev prevladovali predvsem ostanki odsluženih (in torej starih) delovnih goved, medtem ko naj bi se pomemben del trgu namenjene teletine od tod stekal k potrošnikom v mesta. Nenazadnje je prav takšna tudi podoba najdišč z območja Italije.⁷⁸

Zakaj temu ni tako, je v tej fazi raziskave težko reči. A treba je priznati, da reprezentativnost nabora govejih ostankov, ki so bili najdeni v mestih, ni optimalna. S tem v zvezi kot problematično izstopa že dejstvo, da se zaradi potrebe po oblikovanju razmeroma velikega vzorca žal ni dalo ustrezno upoštevati funkcionalne različnosti kontekstov, iz katerih so bile posamezne najdbe pobrane (denimo: središčni del mesta, odpadna jama domnevnega gostinskega obrata v obrtniški predmestni četrti, obcestni in drenažni jarki z agrarnega obrobja; glej spodaj). Poleg tega je bilo izmed štirih avtonomnih mest rimske dobe s Slovenskega uporabne podatke mogoče pridobiti zgolj za Ljubljano (*Emona*). Ta vzorec dopolnjujejo zgolj še podatki za poznoantični Kranj, ki pa s pravimi mesti v antičnem smislu ni imel veliko skupnega.⁷⁹

Kot rečeno, bomo v nadaljevanju pozornost od razlik med posameznimi tipi najdišč preusmerili k razlikam med posameznimi deli istega najdišča. Razlogi zanje so lahko številni, na tem mestu pa se bomo posvetili predvsem tistim, ki so povezani s socialno (statusno) diferenciacijo prebivalstva. Gre za pojav, do katerega je načeloma prihajalo tako na nivoju manjših⁸⁰ kot ve-

76 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 217.

77 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 208–11, 215–17.

78 Za primerjavo z italijanskim prostorom glej MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 215–16.

79 Ciglienečki, »Spremenjena podoba poznoantičnih urbanih središč«, 470.

80 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve«, 147–48.

čjih naselij, čeprav naj bi bile razlike seveda očitnejše v okviru slednjih. Tako bi lahko koncentracijo ostankov iz bolj mesnatih delov živali v osrednjem delu poznoantične naselbine na Ajdovskem gradu nad Vranjem pripisali prav višjemu statusu tamkajšnjih prebivalcev, pri čemer je bil na istem območju ugotovljen tudi višji delež kulinarično zelo cenjenega prašiča in rib.⁸¹ Podobno zanimivi se zdijo ostanki goveda na območju cerkvenega kompleksa Tonovcovega gradu: so sorazmerno številčni, prevladujejo pa kosti iz najbolj mesnatih delov trupa. Opisano stanje bi namreč lahko povezali s specifično vlogo duhovnika in njegovih sodelavcev v tedanji družbi, čeprav je treba povedati, da stratigrafska situacija na omenjenem delu najdišča ni v celoti pojasnjena.⁸² Z istega najdišča velja omeniti tudi razliko v deležu kosti iz najbolj mesnatih delov govejega trupa, ki jo kaže primerjava med ostanki z območja glavnega prostora t.i. stavbe 1 ter med ostanki iz njenega prizidka: v njej se očitno odraža razkorak med jedilnikom gospodarjev in njihovih hlapcev.⁸³

Če je v okviru posameznih stavb ali kvečjemu manjših naselbin ugotovljene razlike v prehrabnih navadah še nekako mogoče navezati na zgolj eno dimenzijo družbene diferenciacije, pa je to na ravni mest veliko težje. Med najdišči z območja jugovzhodnih Alp je to še najbolj očitno v primeru Emone, kjer so številna predhodna arheološka izkopavanja iz zadnjih let zajela različne predele mesta z bližnjo okolico. Tako bi lahko zastopanost v tedanjem času kulinarično zelo cenjene divjadi, pa tudi sorazmerno visok delež domačega prašiča med gradivom z lokacije NUK II⁸⁴ bržčas povsem utemeljeno povezali z domnevo, da je bil status tam živečih ljudi v primerjavi s prebivalstvom emonskih predmestij višji (*sl.* 3).⁸⁵ Bi pa – kot je bilo zgoraj že omenjeno – v ugotovljenih razlikah vsaj do neke mere utegnili odsevati tudi funkcionalna drugačnost kontekstov, iz katerega te najdbe izvirajo.⁸⁶ Območje najdišča SNG Opera je bilo namreč vsaj v času 2. stoletja n. št. del lončarske predmestne četrti,⁸⁷ medtem ko naj bi bila lokaciji NUK II znotraj samega obzidja namenjena javnim termam ter z njimi povezanim trgovskim in obrtnim prostorom.⁸⁸ Tako najbrž ni naključje, da je med najdbami z lokacije NUK II večji tudi delež ostankov iz najbolj mesnatih delov živali, pri čemer razlika očitno presega mejo statistične značilnosti (χ^2 test: $p < 0,01$).

V okviru Emone podoben primer predstavlja visok, kar 30-odсотni delež konja v gradivu z lokacije Tobačna mesto, pri čemer sta skoraj popolnoma odsotni drobnica in prašič (*sl.* 3).⁸⁹ Gre namreč za prostor izven urbanizirane-

81 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315.

82 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 326–27.

83 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 331–33; za primerjavo z italijanskim prostorom glej MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 225.

84 Glej NUK II [b] v tabeli 1.

85 Glej SNG Opera v tabeli 1.

86 Dirjec et al., »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«, 36–40.

87 Dirjec et al., »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«, 28.

88 Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, 236–38; Gaspari, »*Apud horridas gentis...*«, 54.

89 Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki rimskodobne starosti«, tab. 1–2.

ga območja mesta, ki je bil v času obstoja Emone v agrarni rabi. Tam najdene živalske kosti in zobje tako ne tvorijo tipičnega naselbinskega gradiva, v katerem bi prevladovali klavni in/ali kuhinjski odpadki. Nasprotno gre v veliki meri za ostanke kulinarčno nezanimivih vrst, katerih kadavri (oziroma njihovi deli) so bili pač zavrženi v obcestne kanale in mednjivske drenažne jareke. Glede na to, da lokalno prebivalstvo konjskega mesa v tistem času praviloma ni več uživalo, ugotovljeno razmerje med posameznimi taksoni pravzaprav ni presenetljivo.⁹⁰ Z ugotovitvijo o pičli zastopanosti ostankov človekove prehrane na navedeni lokaciji ni v neskladju niti sicer visok, kar 63-odstotni delež goveda. Pretežni del kosti in zob te vrste namreč pripada zgolj dvema skoraj popolnima skeletoma. Domnevno gre za skeletoma živali, ki sta poginili zaradi bolezni in sta bili torej za prehrano neprimerni.⁹¹

Povsem svojstven vpogled v diferenciacijo lokalnega prebivalstva v smislu prehrabnih navad ponuja nabor živalskih ostankov z najdišča NUK II, datiran v zgodnjericinski čas.⁹² Večinoma gre namreč za ostanke hrane rimskega vojaštva, ki je na tem mestu na prelomu 1. stoletja pr. n. št. v 1. stoletje n. št. najprej postavilo vadbene tabor, kasneje pa sodelovalo tudi pri gradnji Emone (*urbs quadrata*). V sicer skromnem (NISP = 114) vzorcu živalskih najdb očitno prevladujejo prašičji ostanki (63 % NISP), to pa bi bilo lahko povezano s kulinarčno tradicijo v tistem času še pretežno italskega moštva.⁹³ V navedenih podatkih bi torej lahko iskali indice za ne le funkcionalno, pač pa tudi veliko bolj izmuzljivo etnično diferenciacijo prebivalstva.

Vsaj na prvi pogled so sicer s takšno interpretacijo v neskladju podatki o deležih zastopanosti posameznih taksonov med nekajkrat obsežnejšim naborom živalskih ostankov z lokacije sočasnega vojaškega tabora na Tribuni,⁹⁴ kjer je bilo omenjeno moštvo tudi nastanjeno. Gre namreč za vzorec, v katerem prednjačijo prav kosti domačega goveda, medtem ko delež prašiča ne presega 25 odstotkov (*sl.* 3). Ob tem pa je treba dodati, da arheozoološko že obdelano in torej na tem mestu upoštevano gradivo s Tribune predstavlja le manjši del vseh tam izkopanih živalskih kosti in zob ter da so zgolj preliminarni tudi doslej objavljeni izsledki arheoloških raziskovanj. Na celovito interpretacijo tamkajšnjih najdb bo torej treba očitno še nekoliko počakati, pomembno vlogo pri njej pa bi utegnili odigrati odkritje večjega števila medicinskih pripomočkov.⁹⁵ Ti bi namreč lahko pričali, da je del navedenega vojaškega tabora služil kot bolnišnica, pri čemer vemo, da so bili ranjeni, poškodovani in oboleli rimski vojaki v okviru zdravstvene oskrbe lahko deležni tudi do neke mere prilagojene, dietne prehrane.⁹⁶

90 Glej npr. Bartosiewicz, »Animal bones from excavations at Mrzlo Polje«, 184.

91 Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki rimskodobne starosti«, tab. 3.

92 Glej NUK II [a] v tabeli 1.

93 Andrič *et al.*, »Arheološki in okoljski zapis«, 413.

94 Glej Tribuna v tabeli 1.

95 Hvalec *et al.*, *Doživetja arheološkega vsakdana*, 4.

96 Glej npr. Davis, »Some Roman medicine«, 102; Roth, *The logistics of Roman army*, 55–59.

Iz širšega evropskega prostora je znano, da so se eventualne razlike v prehrabnih navadah vojske in civilnega prebivalstva sčasoma postopoma brisale.⁹⁷ Enak proces je – v kolikor so bile takšne razlike sploh res prisotne – zajel tudi jugovzhodne Alpe, čeprav arheozoološko obdelanih z vojsko povezanih najdišč iz časa od 2. polovice 1. stoletja do 4. stoletja ne poznamo. Do dokončnega poenotenja v tem pogledu je prišlo najkasneje v zgodnejšem delu pozne antike ob reorganizaciji vojske z globinsko namestitvijo vojaških oddelkov.⁹⁸ Sploh pri sorazmerno majhnih vojaških posadkah z naravno dobro zavarovanih utrdb, ki so v tedanjem času dopolnjevale mrežo utrjenih vojaških postojank, bi bil namreč kakršen koli omembe vreden odklon jedilnika od splošnega stanja v skupnosti presenetljiv.⁹⁹

Diahroni trendi

Zgoraj je že bilo omenjeno, da je prišlo v pozni antiki do očitnega upada v obsegu govedoreje, kar je lokalno prebivalstvo skušalo nadomestiti z večjim poudarkom na reji drobnice in/ali prašičev. Obenem naj bi se v okviru težnje po ekonomsko vse bolj avtarkičnem značaju tedanjih skupnosti povečal tudi pomen perutnine.¹⁰⁰ Navedenim spremembam so bržčas botrovale politično in varnostno nestabilne razmere tistega časa, vključno z opuščanjem nižinskih naselbin in poselitvijo višinskih postojank.¹⁰¹ V takšnih okoliščinah naj bi bila namreč ohranitev te vzrejno zahtevne živinorejske panoge na dotodanji ravni nemogoča, do izraza pa je najbrž prišla tudi delna izguba zootehničnih znanj.¹⁰²

Indicev, ki bi govorili v prid takšnemu razmišljanju, je med rezultati pričujoče študije še nekaj. Izpostaviti kaže predvsem zmanjšanje povprečne velikosti živali (*sl. 4*), ki jo gre pripisati izginotju velikih goved napredne rimske pasme in ponovni uveljavitvi manj zahtevnih tradicionalnih lokalnih form očitno nižje rasti.¹⁰³ Gre za govedo, ki je bilo v tem prostoru prisotno že v železni dobi, z romanizacijo pa so ga v veliki meri nadomestile uvožene, načrtno razvite nove pasme.¹⁰⁴ Sicer pa se trend zmanjševanja povprečne velikosti goved v tem času kaže tudi v krajih severno in vzhodno od nas, medtem ko ga je na območju nižinske SV Italije opaziti šele v zgodnjem srednjem veku.¹⁰⁵

97 King, »Animal bones and the dietary identity«.

98 Ciglencečki, »Results and problems«, 306.

99 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 344–66.

100 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315.

101 Ciglencečki, »Results and problems«, 305–307.

102 Za primerjavo z italijanskim prostorom glej MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 84–85.

103 Boschini in Toškan, »Changes in cattle body size«.

104 Glej npr. MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 89.

105 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 333–41.

V okviru interpretacije rezultatov analize velikosti rimskodobnega goveda je treba omeniti tudi možnost porasta deleža krav, kar nakazujejo sicer maloštevilni podatki s Tonovcovega gradu.¹⁰⁶ V kolikor je do tega res prišlo, bi razloge najbrž morali iskati v težnji tedanjih rejcev po povečani prireji mleka in/ali zmanjšanem pritisku na pašniške površine. Podoben trend se nakazuje tudi na območju severne Italije.¹⁰⁷

Goveji ostanki kot grobni pridatek

Domače govedo je bilo od nekdaj predmet žrtvenih obredov ter z njimi povezanih gostij,¹⁰⁸ in tako je bilo tudi pri Rimljanih.¹⁰⁹ Nekateri (predvsem francoski) avtorji gredo pri tem celo tako daleč, da sleherno uživanje mesa v rimskem cesarstvu povezujejo z žrtvovanji v bodisi javnih bodisi zasebnih svetiščih.¹¹⁰ Čeprav je takšno razmišljanje bržčas pretirano, pa je običaj pogostitve prisostvujočih obredu z ustrezno pripravljenimi natančno določenimi deli trupa žrtvovanih živali dobro znan.¹¹¹ Isto seveda velja za prehrabne daritve v grobove pokojnikov in za pogrebne pojedine.¹¹² Ker je podatkov o živalskih ostankih s svetišč za območje jugovzhodnih Alp izjemno malo, je bila v pričujoči študiji izpostavljena predvsem problematika grobnih poedin in pridatkov.

V tem okviru si seveda veliko mero pozornosti zasluži razkorak v deležu zastopanosti posameznih sesalskih taksonov med ostanki iz grobov in tistimi iz klasičnih naselbinskih kontekstov (*tab. 4*). Če namreč pri slednjih praviloma prevladujejo najdbe goveda,¹¹³ so med kostmi iz grobov bolje zastopane nekatere druge vrste, predvsem prašič. Pri tem je zanimivo, da so najdbe z območja grobnih parcel v okviru treh grobišč, za katera so ti podatki sploh znani, bliže naselbinskim najdbam. Na podlagi navedenih ugotovitev bi namreč lahko postavili tezo, da so se prehrabne daritve v grobove kot neke vrste »hrana umrlih« pomembno razlikovale od vsakodnevne »hrane živečih«.

Da bi temu res utegnili biti tako, bi bilo mogoče sklepati tudi na podlagi podatkov o pridanih ostankih ptic (*tab. 4*), ki sicer v naselbinskih kontekstih niso prav številne. Res je, da je takšno stanje morda vsaj do neke mere posledica pristopa k terenskemu raziskovanju grobov, ki je v primerjavi z običajnimi naselbinskimi konteksti ponavadi natančnejši in vključuje tudi za vzor-

106 Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«, 360.

107 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 83.

108 Russell, »Cattle as wealth«.

109 Scheid, »Sacrifices for gods«.

110 Deschler-Erb, »What bones tell us«, 4.

111 MacKinnon, *Production and consumption of animals*, 226; Scheid, »Sacrifices for gods«, 266–69.

112 Scheid, »Sacrifices for gods«, 270–71.

113 Izjemo predstavlja poznoantični čas (glej *sl. 3*).

čenje manjših živalskih ostankov ključno sejanje izkopanega sedimenta. Po drugi strani pa višji delež ptičjih kosti s poznoantičnih najdišč¹¹⁴ v primerjavi s tistimi iz mlajših faz rimskega obdobja¹¹⁵ dokazuje, da pri nihanjih deleža perutnine vendarle ne gre nujno in zgolj za odraz eventualnih metodoloških razlik pri načinu vzorčenja, temveč lahko ta dejansko predstavljajo tudi povsem verodostojen kazalec spremenjenih prehrabnih navad neke skupnosti.¹¹⁶ Pri tem bi na podlagi prisotnosti ostankov divjih ptic¹¹⁷ in nasploh zaradi številčnosti prašičjih najdb lahko sklepali, da so te »pojedine umrlih« pravzaprav marsikdaj predstavljale neki kulinarčni presežek.¹¹⁸ Po drugi strani so včasih pokojnikom v grob pridali zgolj posamezno kost iz spodnjega, tj. nemesnatega dela okončin ali celo le izoliran zob.¹¹⁹ V takih primerih bi bilo tako bolj kot o grobni popotnici treba govoriti o povsem simbolnem grobnem pridatku.

Navedena teza predpostavlja, da med načinoma razkosavanja trupov velikih (tj. predvsem goveda) in manjših živali večjih razlik ni bilo. To sicer ni samoumevno. Če so namreč tovrstne razlike dokumentirane na ravni oblikovanja običajnih prodajnih porcij mesa in njihove priprave v okviru posameznih gospodinjstev,¹²⁰ ne bi bilo nič nenavadnega, če bi do česa podobnega prihajalo tudi med pripravo grobnih popotnic. Žaljujoči bi tako od govedine/teletine v grobove utegnili vstavljati predvsem od kosti že ločeno meso, česar pa arheozoološka analiza neposredno seveda ne more zaznati. Morda je prav s tem povezana tudi prevlada govejih ostankov v gradivu z območja ustrine na najdišču Tobačna mesto¹²¹ na samem robu zahodnega emonskega grobišča. A tudi če ugotovljeni delež govejih najdb v grobovih zaradi zgoraj navedenih razlik v razkosavanju trupov dejansko nezadovoljivo povzema pomen govedine kot sestavnega dela grobnih popotnic, to vseh razlik v odnosu do vsakodnevne prehrane tedanjih skupnosti še ne izniči. Odprto namreč ostaja vsaj še zgoraj že izpostavljeno vprašanje razlik v količini in vrstni pestrosti ptičjih kosti.

114 Bartosiewicz, »Recent developments in archaeozoological research«, 315; Boschin, »Short considerations on bird remains.«; Turk, »Favna«, 169.

115 Glej npr. Bartosiewicz, »Roman Period animal remains«, Tab. 1; Andrič *et al.*, »Arheološki in okoljski zapis«, 414; Dirjec *et al.*, »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«, 34; Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve«, 139.

116 Bartosiewicz, »Animal bones as indicators«.

117 V grobovih so bile tako denimo najdene kosti različnih vrst rac, morda tudi jerebic (neobjavljen podatek).

118 Glej npr. Lauwerier, »A meal for the dead«, 186–92.

119 Glej npr. Turk, »Živalski pridatki iz žganih keltsko-rimskih grobov«, 103, 105; Bavdek, »Rimsko žarno grobišče Volarije«, 239, 241; Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki iz rimskodobne Kolacione«, 35.

120 Glej npr. Dirjec *et al.*, »Živalski ostanki rimskodobne starosti«, 37–38.

121 Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki rimskodobne starosti«.

VIII. SKLEP

Študija o vlogi domačega goveda v romaniziranem jugovzhodnoalpskem prostoru je nedvoumno pokazala, da je bila v kvantitativnem smislu osrednja živinorejska panoga tedanjega časa prav govedoreja. Ta je bila za lokalno prebivalstvo nedvomno osrednji vir rdečega mesa, čeprav je sama politika reje sicer favorizirala izkoriščanje moči in eventualno mleka kot sekundarnih proizvodov reje. Tako gre vsaj soditi na podlagi očitne prevlade ostankov odraslih, nad štiri leta starih živali, med katerimi sta dokaj enakopravno zastopana oba spola.¹²²

Analiza velikosti govejih ostankov je pokazala, da se je že z vzpostavitvijo prvih rimskih postojank na Slovenskem tu pojavilo tudi veliko govedo naprednih »rimskih« pasem. To je nato v lokalnih čredah kmalu prevzelo primat nad nizkoraslimi tradicionalnimi formami z železnodobno tradicijo. Do ponovnega obrata je prišlo z nastopom politično in varnostno nestabilne pozne antike in s tem povezanih korenitih sprememb v poselitveni sliki. Takrat je namreč vzporedno z očitnim krčenjem obsega govedoreje na račun manj zahtevne reje drobnice in prašiča ter perutnine prišlo do ponovnega vzpona lokalnih form, velike rimskodobne pasme pa so iz obravnavanega prostora ponovno izginile.

Sklepni del študije ponuja vpogled v vlogo goveda kot igralca v duhovnem svetu antičnega človeka iz tega dela Evrope. Rezultati so pokazali na obstoj očitnih razlik v naboru živalskih kosti in zob iz posameznih grobov in tistih iz običajnih kuhinjskih odpadkov lokalnega prebivalstva, saj slednji vključujejo značilno višji delež goveda in nižji delež ptic. Dobljeni rezultati bi sicer utegnili odsevani tudi (predvsem?) različen pristop k razkosavanju velikih in manjših živali, po katerem bi prehransko daritev pri govedini večinoma predstavljalo od kosti že ločeno meso. Najmanj zaradi zgoraj že omenjenega razkoraka v zastopanosti ostankov ptičjih kosti pa se kot povsem realna alternativa ponuja tudi možnost, da so prehranske daritve v grobovih pokojnikov marsikdaj pač predstavljale nekakšen kulinarčni presežek in so kot takšne v pomembni meri odstopale od vsakodnevnih jedi določene skupnosti.

Zahvala

Zahvaljujem se arheološkim ekipam, ki so dovolile objavo v raziskavi predstavljenih podatkov še pred pripravo temeljnih arheoloških publikacij posameznih najdišč. Slikovno gradivo sta oblikovala Mateja Belak (slika 1) in Tin Valoh (ostalo).

122 Med samci seveda prevladujejo kastrati.

Pril. 1: Seznam v analizo vključenih vzorcev živalskih ostankov z najmanj 100 taksonomsko opredeljenimi ostanki velikih sesalcev (glej tabelo 1) s pripadajočimi viri.

Vzorec	Vir
Vrhnika [a]	Toškan in Dirjec, <i>Sesalska favna s Kočevarjevega vrta</i> Toškan in Dirjec, <i>Sesalska favna s Kočevarjevega vrta ... Dodatek</i>
NUK II [a]	Andrič et al., »Arheološki in okoljski zapis«
Tribuna	Neobjavljeno / unpublished
Školarice	Neobjavljeno / unpublished
Vipava	Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve«
Col	Toškan in Dirjec, <i>Analiza živalskih kosti z najdišča OŠ Col</i>
Most na Soči	Bartosiewicz, »Roman Period animal remains«
Mošnje	Neobjavljeno / unpublished
Vrhnika [b]	Neobjavljeno / unpublished
SNG Opera	Dirjec et al., »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera«
Tobačna mesto	Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki rimskodobne starosti«
NUK II [b]	Neobjavljeno / unpublished
Draga	Toškan in Dirjec, <i>Draga – AC (2002)</i>
Gorenje Skopice	Toškan in Dirjec, <i>Gorenje Skopice – Pečina.</i>
Ribnica	Toškan in Dirjec, <i>Veliki sesalci iz antične Romule</i>
Stari trg	Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki iz rimskodobne Kolacione«
Tonovcov grad [PA 1]	Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«
Tonovcov grad [PA 2]	Toškan in Dirjec, »Sesalska makrofavna«
Ajdovščina	Toškan in Dirjec, <i>Sesalska makrofavna iz Ajdovščine</i>
Kranj	Toškan in Dirjec, <i>Živalski ostanki z območja Jelenovega klanca</i>
Mengeš	Pohar, »Mengeš – Semesadika 1978« Toškan, <i>Arheofavna z lokacije VVZ Gobica</i>
Ivančna Gorica	Toškan in Dirjec, »Živalski ostanki«

BIBLIOGRAFIJA

- Albarella, Umberto. »'Size matters': how and why biometry is still important in zooarchaeology«. V: Keith Dobney in Terry O'Connor, ur., *Bones and the man*. Studies in honour of Don Brothwell, 51–62. Oxford: Oxbow Books, 2002.
- Andrič, Maja, Borut Toškan, Janez Dirjec in Andrej Gaspari. »Arheološki in okoljski zapis v sedimentu vodne kotanje iz začetka 1. stoletja n. št. na lokaciji NUK II v Ljubljani«. V: Andrej Gaspari in Miran Erič, ur., *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, 409–16. Ljubljana: Didakta, 2012.
- Bartosiewicz, László. »Roman Period animal remains from Most na Soči«. *Arheološki vestnik* 37 (1986): 281–96.
- . »Animal bones as indicators of continuity at Roman provincial sites«. *Antaeus* 19–20 (1990–1991): 103–24.

- . »Faunal material from two Hallstatt Period settlements in Slovenia«. *Arheološki vestnik* 42 (1991): 199–206.
- . »Camels in antiquity: the Hungarian connection«. *Antiquity* 70 (1996): 447–53.
- . »Recent developments in archaeozoological research in Slovenia«. *Arheološki vestnik* 50 (1999): 311–22.
- . »Archaeozoology or zooarchaeology?: a problem from the last century«. *Archaeologia Polona* 39 (2001): 75–86.
- . »Dogs from the Ig pile dwellings in the National Museum of Slovenia«. *Arheološki vestnik* 53 (2002): 77–89.
- . »Animal bones from the mediaeval settlement Otok (Gutenwerth) near Dobrava pri Škocjanu, Slovenia«. *Arheološki vestnik* 57 (2006): 457–78.
- . »Animal bones from excavations at Mrzlo Polje and Ivančna Gorica«. V: Drago Svolfšak, ur., *Mrzlo Polje pri Ivančni Gorici*, Arheologija na avtocestah Slovenije 5, 181–85. Ljubljana: ZVKDS, 2008.
- Bartosiewicz, László, Wim Van Neer in An Lentacker. *Draught cattle: their osteological identification and history*. Annales: Sciences zoologiques 281. Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale, 1997.
- Bavdek, Alma. »Rimsko žarno grobišče Volarije pri Žirjah na Krasu«. *Arheološki vestnik* 56 (2005): 235–62.
- Bökönyi, Sándor. *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1974.
- . *Animal husbandry and hunting in Tâc-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1984.
- . »Analiza živalskih kosti«. V: *Stična I. Naselbinska izkopavanja*, Stane Gabrovec, Katalogi in monografije 28, 190–213. Ljubljana: NMS, 1994.
- Boschin, Francesco. »Short considerations on the bird remains«. V: Zvezdana Modrijan in Tina Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu, Najdbe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 389–94. Ljubljana: ZRC, 2011.
- Boschin, Francesco, in Borut Toškan. »Changes in cattle body size in Slovenija from the Iron Age to the early Middle Age«. V: Jacopo De Grossi Mazzorin, Daniela Saccà in Carlo Tozzi, ur., *Atti del 6° Convegno nazionale di archeozoologia*, 21–24. San Romano in Garfagnana: AIAZ, 2012.
- Božič, Dragan. *Late La Tène-Roman cemetery in Novo mesto: Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Studies on fibulae and on the relative chronology of the Late La Tène period*. Katalogi in monografije 39. Ljubljana: NMS, 2008.
- . »O okostju jamskega medveda in lobanji divjega prašiča iz Mokriške jame«. V: Borut Toškan, ur., *Drobci ledenodobnega okolja*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 21, 267–74. Ljubljana: ZRC, 2011.
- Bratina, Patricija. »Golo brdo – Sv. Marija na jezeru«. *Varstvo spomenikov* 38 (1999), 28–30.
- Brodar, Srečko. »Paleolitski sledovi v Postojnski jami«. *Razprave IV. razreda SAZU* 1 (1951): 245–84.
- Ciglencečki, Slavko. »Results and problems in the archaeology of the Late Antiquity in Slovenia«. *Arheološki vestnik* 50 (1999): 287–309.
- . »Spremenjena podoba poznoantičnih urbanih središč – prispevek k transformaciji poselitvene slike v jugovzhodnoalpskem prostoru.« V: Irena Lazar in Bernarda Županek, ur., *EMONA – med Akvilejo in Panonijo*, 459–78. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2012.

- deFrance, Susan. »Zooarchaeology in complex societies: political economy, status, ideology«. *Journal of archaeological research* 17 (2009): 105–68.
- Deschler-Erb, Sabine. »What bones tell us about religion«. V: Joaquim Carvalho, ur., *Bridging the gap: sources, methodology and approaches to religion in History*, Religion and philosophy in society 3, 1–8. Pisa: Plus-Pisa University Press, 2008.
- Davis, Roy. »Some Roman medicine«. *Medical history* 14, št. 1 (1970): 101–106.
- Davis, Simon. *The archaeology of animals*. London: Routledge, 1987.
- Dirjec, Janez. Gradič 1993–1997. Favna. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 1997.
- . Gradič 1997. Favna. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 1997.
- Dirjec, Janez, Tatjana Tomazo Ravnik, Mija Topličanec in Borut Toškan. »Zaščitna arheološka izkopavanja na lokaciji SNG Opera (Ljubljana)«. V: Irena Lazar in Bernarda Županek, ur., *EMONA – med Akvilejo in Panonijo*, 27–47. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2012.
- Drobne, Katica. »Favna koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju.« *Arheološki vestnik* 24 (1973): 217–24.
- Forchhammer, Georg, Japetus Steenstrup in Jens Worsaae. *Undersøgelser i geologisk-antiquarisk Retning*. København: B. Lunos Boktrykkeri, 1851.
- Fuart Gatnik, Mojca, Vida Pohar in Boris Bulog. »Cervidna favna iz paleolitskih najdišč Slovenije«. *Razprave IV. razreda SAZU* 47, št. 2 (2006): 5–25.
- Gaspari, Andrej. 'Apud horridas gentis...' Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2010.
- Govedič, Marijan. »Ribe na arheološkem najdišču Hočevarica«. V: Anton Velušček, ur., *Hočevarica. Eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8, 133–51. Ljubljana: ZRC, 2004.
- Grant, Annie. »The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates«. V: Bob Wilson, Caroline Grigson in Sebastian Payne, ur., *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, BAR: British series 109, 91–108. Oxford: British Archaeological Reports, 1982.
- . »Food, status and social hierarchy.« V: Preston Miracle in Nicky Milner, ur., *Consuming passions and patterns of consumption*, 17–23. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2002.
- Grayson, Donald. *Quantitative zooarchaeology. Topics in the analysis of archaeological faunas*. Orlando idr.: Academic Press, 1984.
- Greenfield, Haskel. »Sexing fragmentary ungulate acetabulae«. V: Deborah Ruscillo, ur., *Recent advances in ageing and sexing animal bones*, 68–86. Oxford: Oxbow books, 2006.
- Holzhauser, Hanspeter, Michel Magny in Heinz Zumbühl. »Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years«. *The Holocene* 15, št. 6 (2005): 789–801.
- Horvat, Jana. »Roman provincial archaeology in Slovenia following the year 1965: settlement and small finds.« *Arheološki vestnik* 50 (1999): 215–57.
- Horvat, Jana, in Alma Bavdek. *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo*. Ljubljana: ZRC, 2009.
- Hvalec, Samo, Rene Masaryk, David Badovinac, Petra Vojaković, Jožica Hrustel, Tina Žerjal, Sašo Porenta, Dejan Češarek, Srečko Firšt, Iris Bekljanov-Zidanšek, Ana Plestenjak in Marko Zorović. *Doživetja arheološkega vsakdana. Gradbeni dnevnik: utrip Tribune*. Ljubljana: Arhej d.o.o., 2009.

- Janžekovič, Franc, Vesna Malez in Anton Velušček. »Najdbe ptičjih kosti s koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju.« *Arheološki vestnik* 56 (2005): 49–58.
- King, Anthony. »Animal bones and the dietary identity of military and civilian groups in Roman Britain, Germany and Gaul.« V: Anthony King in Thomas Blagg, ur., *Military and civilian in Roman Britain: cultural relationships in a frontier province*, BAR: British series 136, 187–217. Oxford: British Archaeological Reports, 1984.
- . »Diet in the Roman world: a regional inter-site comparison of the mammal bones.« *Journal of Roman archaeology* 12 (1999): 168–202.
- Knez, Tone. *Novo mesto II. Keltsko-rimsko grobišče: Beletov vrt*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1992.
- Kryštufek, Boris. »Mali sesalci (Insectivora, Chiroptera, Rodentia).« V: Ivan Turk, ur., *Moustérienska »koščena piščal« in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 2, 85–98. Ljubljana, ZRC, 1997.
- Lauwerier, Roel. »A meal for the dead. Animal bone finds in Roman graves.« *Palaeohistoria* 25 (1983): 183–93.
- MacKinnon, Michael. *Production and consumption of animals in Roman Italy. Integrating the zooarchaeological and textual evidence*. Journal of Roman archaeology, Supplementary series 54. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2004.
- Matolcsi, János. »Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial.« *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie* 87, št. 2 (1970): 89–137.
- McCormick, Michael, Ulf Büntgen, Mark Cane, Edward Cook, Kyle Harper, Peter Huybers, Thomas Litt, Sturt Manning, Paul Mayewski, Alexander More, Kurt Nicolussi in Willy Tegel. »Climate change during and after the Roman empire: reconstructing the past from scientific and historical evidence.« *Journal of Interdisciplinary History* 43, št. 2 (2012): 169–220.
- Mlekuž, Dimitrij. »Early herders of the Eastern Adriatic.« *Documenta Praehistorica* 30 (2003): 139–51.
- Osmuk, Nada. »Kobarid od prazgodovine do antike.« V: Zdravko Likar, Alenka Raspet, Željko Cimprič, ur., *Kobarid*, 9–16. Kobarid: Kobariški muzej, 1997.
- Paunović, Maja. »Ostanki ektotermnih vretenčarjev v Viktorjevem spodmolu.« V: Ivan Turk, ur., *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, 108–13. Ljubljana: ZRC, 2004.
- Paunović, Maja, Metka Culiberg in Ivan Turk. »Analysis of the content of hearths from the mousterian site Divje babe I (Slovenia). Scales and dermal plates of lower vertebrates, charcoal and fossilized wood.« *Razprave IV. razreda SAZU* 43, št. 2 (2002): 203–18.
- Petru, Peter. »Prispevek k zgodovini arheološke karte na Slovenskem.« V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 15–18. Ljubljana: SAZU, 1975.
- Plesničar-Gec, Ljudmila. *Urbanizem Emone*. Ljubljana: Mestni muzej in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- Pohar, Vida. »Holocenska favna iz Lukenjske jame.« *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11 (1983): 33–72.
- . »Živalski kostni ostanki kot pridatki prazgodovinskih grobov v Ajdovski jami pri Nemški vasi.« *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 16 (1988): 85–102.
- . »Sesalska makrofavna v starejšem holocenu.« *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 18 (1990): 43–49.

- . Poznoglacialna sesalska favna v Sloveniji. Neobjavljena doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo, Univerza v Ljubljani, 1991.
- . »Mengeš – Semesadika 1978.« V: Mengeš v antiki, Milan Sagadin, 231. *Arheološki vestnik* 46 (1995): 217–45.
- . »Late Glacial mammal macrofauna in Slovenia.« *Quartär* 47/48 (1997): 149–58.
- Prešeren, Damjana, ur. *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*. Ljubljana: ZVKDS, 2003.
- Rakovec, Ivan. »Razvoj kvartarne sesalske favne v Sloveniji.« *Arheološki vestnik* 24 (1973): 225–70.
- Riedel, Alfredo. »Archaeozoological investigations in North-eastern Italy: the exploitation of animals since the Neolithic.« *Preistoria Alpina* 30 (1994): 43–94.
- Roth, Jonathan. *The logistics of the Roman army at war (264 B.C.-A.D. 235)*. Columbia studies in the classical tradition 23. Leiden, Boston in Köln: Brill, 1998.
- Russell, Nerissa. »Cattle as wealth in Neolithic Europe: where's the beef?« V: Douglass Bailey in Steve Mills, ur., *The Archaeology of Value. Essays on prestige and the processes of valuation*, BAR: International series 730, 42–54. Oxford: British Archaeological Reports, 1998.
- Rüttimeyer, Ludwig. *Die Fauna der Pfahlbauten der Schweiz*. Neue Denkschriften der Allgemeinen Schweizerischen Gesellschaft für die Gesamten Naturwissenschaften 19. Basel: Basel Schweighauser, 1861.
- Scheid, John. »Sacrifices for gods and ancestors.« V: Jörg Rüpke, ur., *A companion to Roman religion*, Blackwell companions to the ancient world, 263–71. Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Scott, Kathleen. »Postcranial dimensions of ungulates as predictors of body mass.« V: John Damuth in Bruce MacFadden, ur., *Body size in mammalian palaeobiology. Estimation and biological implications*, 301–35. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Silver, Ian. »The ageing of domestic animals.« V: Don Brothwell in Eric Higgs, ur., *Science in archaeology. A survey of progress and research*, 293–302. London: Thames and Hudson, 1972.
- Slapnik, Rajko. »Holocenski kopenski in sladkovodni polži (Gastropoda) v Viktorjevem spodmolu.« V: Ivan Turk, ur., *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, 92–105. Ljubljana: ZRC, 2004.
- Šašel Kos, Marjeta. »The boundary stone between Aquileia and Emona.« *Arheološki vestnik* 53 (2002): 373–82.
- Štular, Benjamin. »The use of lidar-derived relief models in archaeological topography. The Kobarid region (Slovenia) case study.« *Arheološki vestnik* 62 (2011), 393–432.
- Toškan, Borut. Sesalska favna z najdišča Križišče (AC Koper – Lendava). Poročilo za izkopavanja iz let 2002 in 2003. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2009.
- . Arheofavna z lokacije VVZ Gobica (Mengeš). Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2010.
- . »Mali sesalci kot orodje za prepoznavanje paleokoljskega zapisa – vloga tafonomije ali drobni tisk, ki ga ne gre zanemariti.« V: Maja Andrič, ur., *Dolgoročne spremembe okolja 1*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 25, 9–24. Ljubljana: ZRC, 2012.
- Toškan, Borut, in Janez Dirjec. Draga – AC (2002): analiza živalskih kosti. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2003.

- . Gorenje Skopice – Pečina (2003): analiza živalskih kosti. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2004.
- . Veliki sesalci iz antične Romule. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2005.
- . Veliki sesalci iz najdišč Mandrga in Preval. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2005.
- . »Ostanki sesalske favne na Resnikovem prekopu, Ljubljansko barje«. V: Anton Velušček, ur., *Resnikov prekop. Najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10, 139–54. Ljubljana: ZRC, 2006.
- . Sesalska makrofavna s Sermina (2001). Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2007.
- . Analiza živalskih kosti z najdišča OŠ Col – telovadnica. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2007.
- . Sesalska favna s Kočevarjevega vrta – elektro, Vrhnika (2006). Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2007.
- . Sesalska favna s Kočevarjevega vrta – elektro, Vrhnika (2006). Dodatek. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2007.
- . »Ostanki velikih sesalcev z zgodnesrednjeveške Pristave«. V: Andrej Pleterski, *Zgodnesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi, Najdbe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, 139–51. Ljubljana: ZRC, 2008.
- . »Živalski ostanki iz rimskodobne Kolacione«. V: Saša Djura Jelenko in Maja Kumprej Gorjanc, *Svet živih – svet mrtvih. Kolaciona – 100 let. Katalog občasne razstave*, 32–36. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 2009.
- . Sesalska makrofavna iz Ajdovščine (Goriška cesta, Cesta 5. maja in Gregorčičeva ulica). Poročilo za leto 2007. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2009.
- . »Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija v poznobronastem in zgodnježeleznodobnem Ormožu: arheozoološki pogled.« V: Janez Dular in Marjana Tomanič-Jevremov, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18, 99–121, 203–12. Ljubljana: ZRC, 2010.
- . »Sesalska makrofavna.« V: Zvezdana Modrijan in Tina Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu, Najdbe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 303–88. Ljubljana: ZRC, 2011.
- . »Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi.« *Arheološki vestnik* 63 (2012): 139–57.
- . Živalski ostanki rimskodobne starosti z najdišča Ljubljana – Tobačna mesto (faza 1.1). Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2012.
- . Živalski ostanki z območja Jelenovega klanca na Ljubljanski cesti v Kranju: izkopavanja iz let 2009 in 2010. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2012.
- . »Živalski ostanki.« V: Ana Plestenjak, ur., *Ivančna Gorica. Arheološke raziskave v letih 2008 in 2009* [elektronski vir], 86–89. Sevnica: Arhej, 2013 (www.arhej.com/publikacije/knjige).
- Toškan, Borut, in Boris Kryštufek. »Noteworthy rodent records from the Upper Pleistocene and Holocene of Slovenia«. *Mammalia* 70, št. 1/2 (2006): 98–105.
- Turk, Ivan. Kobarid, Gradič 1982. Favna. Neobjavljeno poročilo. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 1982.

- . »Živalski pridatki iz žganih keltsko-rimskih grobov na grobišču Novo mesto – Beletov vrt.« V: Tone Knez, *Novo mesto II. Keltsko-rimsko grobišče: Beletov vrt*, 103–105. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1992.
- . »Favna.« V: Slavko Ciglencečki, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnj srednjeveška naselbina*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4, 167–171. Ljubljana: ZRC, 2000.
- Uerpmann, Hans-Peter. »Animal bone finds and economic archaeology: a critical study of 'oste archaeological' method.« *World archaeology* 4, št. 3 (1973): 307–22.
- Wilkens, Barbara. »Roman *suovitaurlia* and its predecessors.« V: Anton Ervynck, Sharyn Jones O'Day in Wim Van Neer, ur., *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity*, 73–76. Oxford: Oxbow Books, 2003.

DOMESTIC CATTLE IN THE ROMANISED SOUTHEAST OF THE ALPS: AN ARCHEOZOOLOGICAL VIEW

Summary

This study of the role played by cattle (*Bos taurus* – Linnaeus, 1758) in the Romanised southeast of the Alps has included 8,579 remains of the species. Dating from the mid-1st century BC to the 6th century AD, they originate from 22 samples with at least 100 taxonomically identified bones or teeth (*Table 1; Figure 1*). In addition to these, seven additional minor samples are occasionally considered as well (*Table 2*), but their use was limited to the role of independent reference points in the testing of hypotheses, which were based on results yielded by the analysis of the 22 ‘major’ samples. The differences between sites in the methodology of archaeological excavations and of gathering the finds, in the approach to their taxonomic identification, in the extent of taphonomical differences and in the degree of fragmentation (*Figure 2*) were generally small.

A survey of the share of various mammals reveals an evident predominance of the bones and teeth of cattle, sheep/goats and pigs, with a marginal role delegated to wild game. From about the mid-1st century BC to the 4th century AD, the most numerous is in fact the cattle (*Figure 3*). It was only with the beginning of late antiquity that major changes took place: the political instability and insecurity, as well as the accompanying settlement changes, heavily reduced the extent of cattle-breeding, while preference was given to the far less demanding sheep/goat and/or pig. These circumstances also correspond with the simultaneous increase in poultry.

An analysis of the hierarchy of cattle-breeding aims reveals that while cattle certainly represented the central source of red meat for the population, cattle-breeders were primarily interested in exploiting the strength of the animals and possibly in acquiring milk (the latter especially in the context of the economically ever more self-sufficient settlements of late antiquity). The preferred slaughter age was four years and more (*Figure 5; Table 3*), and still increased with time (*Figure 6*). An analysis of sex structure yields a comparable ratio between cows and bulls/oxen.

The decline of cattle-breeding in late antiquity was accompanied by a statistically significant decrease in the animals’ average size, which may be attributed to the disappearance of the larger, progressive, ‘Roman’ breeds and the return to the less demanding, smaller, traditional local forms. The latter had been present in the area as early as the Iron Age but largely ousted in the Roman period by imported, deliberately developed new breeds. This demanding cattle-breeding branch, however, was presumably impossible to maintain at the earlier level in the changed circumstances of late antiquity, which

were finally to cause major changes in the settlement pattern. Another factor would have been the partial loss of zootechnic skills.

The conclusion provides an insight into the role played by cattle in the ancient spiritual concepts of this part of Europe. The results point to obvious differences between the assortment of animal bones and teeth found in individual graves and the ordinary kitchen waste of the locals, as the latter includes a higher ratio of cattle and a lower ratio of poultry (*Table 4*). True, the results obtained may partly (or even primarily) reflect the different approaches to carving up larger and smaller animals: an offering of beef would have consisted of meat already separated from the bones. But a perfectly real alternative possibility, supported at least by the abovementioned discrepancy in the poultry bone ratio, is that the grave offerings tended to contain superior dishes, significantly different from the community's daily grub.